

فصلنامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته
سال بیست و هفتم | شماره ۱۰۳ | بهار ۱۴۰۰

کلوشی درباره

سید ابوالرضا راوندی و روایت کتب لغت و ادب عربی

رسول جزینی درجه

چکیده

ابوالرضا راوندی دانشمند و ادیب امامی ساکن کاشان در قرن ششم است، که اهتمام ویژه‌ای به روایت، تصحیح و تحشیه تعدادی از کتاب های لغت و ادب عرب داشت. و از مشایخ ادب در اصفهان، نیشابور و بغداد اجازه روایت ابن آثار را داشته است. ابوالرضا کتاب الغریبین ابوعمید هروی را از طریق نیشابوری آن در روایت داشته، و در تصحیح نسخه خودش از آن کتاب کوشیده است. حواشی او بر نسخه‌اش از کتاب الحماسه، که بخشی از آن برگرفته از شروح قبلی و برخی از خود او بوده، در قالب کتاب «الحماسه ذات الحواشی» تدوین گردید. ابوالرضا اهتمام به تهیه نسخه‌های کهن، و معتبر کتب لغت و ادب داشته، که برخی از آنان به خط دانشمندان و مشایخ ادب، و یا قرائت شده بر آنها، یا دربردارنده حواشی آنها بوده است.

کلیدواژه‌ها

راوندی، ابوالرضا فضل الله بن علی؛ کتاب الغریبین فی القرآن و الحدیث؛ اجازات شیعه؛ اصلاح المنطق؛ دوریستی، حسن بن حسین بن علی؛ کتاب الحماسه؛ المقامات حریری؛ نسخه های خطی.

السید الامام ضیاء‌الدین ابوالرضا فضل‌الله بن علی الحسنی مشهور به ابوالرضا راوندی (م حدود ۵۷۱)، عالم امامی، ادیب، شاعر و واعظ سرشناس در کاشان قرن ششم بود که در عصر خود به عنوان ادیبی سرشناس در مناطق شیعه نشین مرکزی جبال شناخته می‌شد. نام او در برابر برخی از همعصرانش در ایران مانند امین‌الدین طبرسی، ابوالفتح رازی و قطب‌الدین راوندی کمتر شنیده می‌شود، ولی باید به جایگاه علمی و اهمیت او در آن دوره تاکید کرد و اعتراف نمود نقش او آنچنان که بوده شناخته نشده است. اگر چه در سده‌های پسین ابوالرضا بیشتر به شعر و حدیث شهرت یافته، اما در عصر خود به عنوان عالمی جامع الاطراف بود که البته جنبه ادبی او برجسته‌تر بوده است.

جایگاه علمی ابوالرضا در سخن معاصران او تصریح شده است. عبدالجلیل قزوینی در کتاب النقص (تألیف حدود ۵۶۰) از او با تعبیر «عديم النظير در بلاد عالم به علم و زهد»^۱ نام می‌برد. شیخ منتجب‌الدین رازی که او را دیده با تعبیر «علامة زمانه» و «أستاذ أئمة عصره» از او یاد کرده است.^۲ معاصر دیگرش، ابوالرجاء قمی در باره او می‌نویسد: امیر سید امام ضیاء‌الدین ابوالرضا راوندی که جهان به فضل و علم او جنت عدن بود و ستارگان فلک، نوبت دار بزرگی او بودند، و چشم روزگار به محاسن او روشن شد، و فلک دانش پس از آن که از شفق معجز کرده بود از طلوع خورشید او زینت یافت، ... امیر سید امام ضیاء‌الدین پیش آهنگ کاروان معانی بود. به الماس خاطر دُرّ سخن می‌سفت.^۳ عماد‌الدین کاتب (م ۵۹۷ ق) در دوره کودکی، ابوالرضا را در کاشان دیده بود و سپس در اصفهان رابطه‌ی دوستانه و صمیمی با کمال‌الدین احمد پسر ابوالرضا داشته، توصیفات جالب در وصف شخصیت و دانش او کرده است.^۴ ابوسعید سمعانی (م ۵۶۲ ق) و ابن عساکر (م ۵۷۱) هر کدام در طول رحله شان به

۱. عبدالجلیل رازی، النقص، ص ۱۹۸

۲. منتجب‌الدین رازی، فهرست، ص ۱۴۴

۳. ابوالرجاء قمی، ذیل نقیة المصدر، ص ۸۵

۴. عماد‌الدین کاتب، خریده القصر و جریدة العصر: فی ذکر فضلاء اهل فارس، ص ۶۷-۷۵، ۷۶

مناطق شرقی، در زمان حضور در کاشان، ابوالرضا را ملاقات کرده و از او سماع کرده‌اند.^۱

بخش اول: ابوالرضا راوندی و روایت کتب لغت عرب

مدارس کاشان از مراکز مهم علمی در منطقه عراق عجم در علوم عربی و ادب بود، و دانش پژوهان از شهرها و قریه‌ها اطراف به آنجا رفت و آمد داشتند. ابوالرضا راوندی عالم و ادیب سرشناس امامی در همین عصر در شهر کاشان سکونت داشت و مجالس تدریس و وعظ او در مدرسه مجدییه برپا می‌شد. بخشی از تلاش و کارنامه علمی او صرف تصحیح، تحشیه، روایت و انتقال برخی آثار لغوی و ادبی مهم گذشتگان بوده است. نگارنده در این نوشتار تلاش کرده با استفاده از اجازات و رجوع به نسخه‌های خطی، پرده‌ای از کارنامه علمی ابوالرضا راوندی در روایت تعدادی از کتب لغت و ادب عربی را نشان دهد. امید است در آینده بتوان اطلاعات تکمیلی و بیشتری در این باره یافت.

۱. کتاب الصحاح جوهری

ابوالرضا نسخه‌ای از کتاب الصحاح فی اللغة جوهری را در اختیار داشته که آن را تصحیح نموده، و آن را با نسخ دیگری، از جمله نسخه‌ای از ابوالفضل المیکالی (م ۴۳۶) مقابله و تصحیح نموده است. نسخه الصحاح به تصحیح و تحشیه او، اساس تعدادی از نسخه‌های موجود کتابت شده در مناطق کاشان و قم بوده است. نسخه او در بردارنده حواشی و نکاتی از ابوسهل هروی بر کتاب الصحاح، و همچنین نکات و فوایدی منقول از الزجاج بوده است. نگارنده در مقاله‌ای مستقل به معرفی نسخه‌های کتاب الصحاح که بر اساس نسخه ابوالرضا کتابت شده‌اند، پرداخته است.^۲

۱. سمعانی، الانساب، ج ۱۰، ص ۲۹۷؛ عماد الدین کاتب، خریدة القصر، ص ۷۵ (به نقل از ذیل تاریخ بغداد تألیف سمعانی)؛ ابن عساکر، معجم الشیوخ، ص ۸۱۳؛ همو، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۵، ص ۱۰۹
۲. این مقاله با عنوان «کاوشی درباره سید ابوالرضا راوندی و روایت کتاب الصحاح فی اللغة» در مجله آینه پژوهش شماره ۱۸۹ منتشر خواهد شد.

۲. کتاب الغریبین، ابوعبید الهروی

کتاب الغریبین فی القرآن و الحدیث تألیف لغوی سرشناس ابوعبید احمد بن محمد الهروی (م ۴۰۱) است. یادداشت‌های سماع، قرائت و اجازه بر نسخه‌های کهن موجود این کتاب، نشان دهنده اهمیت آن در میان ادیبان و لغویان گذشته است. مشایخ ادب، اجازه روایت این کتاب را به شاگردان می‌دادند و در ضمن آن طریق خود به کتاب را بیان می‌کردند. از این رو نام کتاب الغریبین و طریق به آن در کتب فهارس و اجازات اهل سنت^۱ و شیعه آمده است.^۲

ابوالرضا راوندی در ضمن اجازه‌ای به شاگرد نوجوان اش علی بن ابی سعد الطیب (زنده در ۶۱۸)، اجازه روایت این کتاب را به او داده، و طریق اش به مؤلف را آورده است: «... و الغریبین عن شیخ زاهر بن طاهر النیسابوری المستملی عن ابی عثمان الصابونی عن ابی عبید الهروی المودب مصنفه رحمه الله»^۳. همچنین در اجازه نجم الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰)، او با چند واسطه از طریق ابوالرضا این کتاب را روایت کرده است: «... ویروی کتاب الغریبین بالاسناد عن ابی الرضا عن ابی القاسم زاهر بن طاهر الشحام النیسابوری عن ابی عمرو الملیحی عن مصنفه ابی عبید الهروی»^۴.

در طریق بالا می‌بینیم ابوالرضا کتاب الغریبین را از طریق ابوالقاسم زاهر بن طاهر الشحامی^۵ (۴۴۶-۵۳۳ ق) در روایت داشته است. احتمال دارد این اجازه مربوط به زمان حضور زاهر بن طاهر در اصفهان باشد،^۶ و شاید هم ابوالرضا در سفری به نیشابور او را ملاقات کرده است. زاهر بن طاهر از طریق دو نفر از شاگردان و راویان ابوعبید هروی به

۱. ابن خیر الاشبیلی، فهرسة، ص ۱۰۳؛ سراج الدین قزوینی، مشیخة، ص ۳۸۱

۲. بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۲، ۶۹

۳. اجازه موجود بر نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب، کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۱۳۳۰۱، برگ ۲۱۸ الف

۴. بحارالانوار (اجازه صاحب معالم)، ج ۱۰۹، ص ۶۷

۵. ابوالقاسم زاهر بن طاهر بن محمد النیسابوری الشحامی الشروطی المستملی، محدث، مُسند خراسان، درباره او نک: فارسی، المنتخب من السیاق لتاریخ نیشابور، ص ۳۳۵-۳۳۶؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۲۰، ص ۹-۱۳

۶. سیر اعلام النبلاء، ج ۲۰، ص ۱۱: «قال ابوسعید السمعی: ... وخرج معی الی اصفهان لا شغل له الا رواة بها، و ازدحم علیه الخلق...»

نام‌های ابو عمر ملیحی^۱ و ابو عثمان صابونی^۲ این کتاب را روایت می‌کرده است.^۳

خوشبختانه نسخه‌ای کهن از کتاب الغریبین در کتابخانه شهید علی پاشا استانبول به شماره ۱۳۱، موجود است که طریق آمده در اجازات بالا را تأیید می‌کند. این نسخه به خط نسخ در ۳۴۰ برگ، و هر برگ ۲۳ سطر دارد. کراسه های آن ده برگگی و تعداد آن سی و چهار عدد، و در گوشه بالای سمت راست نخستین برگ هر کراسه، شماره آن نوشته شده است. عنوان کتاب به خط کوفی کتابت شده، و عناوین کتاب‌ها و باب‌ها به خط درشت‌تر از متن به رنگی مشکی یا شنگرف است. واژه‌های معنا شده در متن، در حاشیه به شنگرف کتابت شده است.

این نسخه به خط عالم امامی حسن بن حسین بن علی دوریستی (زنده در ۵۸۹ ق) است که در نهم ماه رمضان سال ۵۴۷ (یا شاید ۵۴۶) از کتابت آن در شهر کاشان فراغت حاصل کرده است: «نجز الكتاب بحمد الله ومنه وحسن توفيقه تيسره علي يدي صاحبه الحسن بن الحسين بن علي الدورستي، الفراغ منه بقاسان وقت السحر ليلة التاسع من شهر الله المبارك رمضان عظم الله بركنه سنة سا... وأربعين وخمس مائه».

کاتب در ذیل انجامه بالا، صورت انجام ابو عبید هروی را آورده است: «قال الشيخ ابو عبید أحمد بن محمد المودب مصنف هذا الكتاب رحمه الله حين فرغ من تصنيفه: لقد أتممته حمداً للربّي علي ما قد أعان من الكتاب ليدعو الله بعدي من رأه بمغفرتي وتجريد الثواب فقد أيقنتُ أن الحظّ يبقی وتبلی صورتی تحت التراب» (تصویر ۱).

۱. ابو عمر عبدالواحد بن احمد بن ابی القاسم بن محمد بن داود بن ابی حاتم المليحی الهروی (م ۴۶۳ ق)، راوی کتاب الغریبین. درباره او نک: معجم الادباء، ج ۲، ص ۴۹۱؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۲۵۵
۲. اسماعیل بن عبدالرحمن بن احمد الصابونی النیشابوری (۳۷۳-۴۴۹)، خطیب، محدث، ادیب و واعظ سرشناس اهل نیشابور درباره او نک: المنتخب من السياق لتاریخ نیشابور، ص ۱۶۳-۱۷۱
۳. محمد بن ناصر السلامی (م ۵۵۰) می‌نویسد، زاهر بن طاهر در سال ۵۲۵ ق وارد بغداد شد و در آنجا کتاب الغریبین بر او قرائت شده، و اجازه آن را داده است (سلامی، التنبیه علی الفاظ کتاب الغریبین، ص ۱۴۲-۱۴۶). این طریق در آغاز برخی نسخه‌های کتاب الغریبین مانند نسخه کتابخانه کوپرلی به شماره ۲۶۵، آمده است.

در ادامه آمده است: «س؛ وحدث علي ظهر نسخة هذا الكتاب بخط الشيخ الامام الأديب أبي العباس أحمد بن علي بن بابة القاساني رحمه الله...». احتمالاً این نسخه به طور مستقیم یا با واسطه از روی نسخه احمد بن علی بن بابه کاشانی (م ۵۱۰ ق) کتابت شده است. سمعانی درباره او می نویسد: «القاشي نسبة الى قاشان ايضاً وهي بلدة قريبة من أصفهان، والمشهور بهذا النسبة: احمد بن علي بن بابه القاشي، الأديب، كان فاضلاً يعرف الأدب والتاريخ، صاحب كتب حسان...». او در اواخر عمر به مرو رفت و همانجا درگذشت.^۲

تصویر (۱): انجامه کتاب الغریبین به خط حسن بن حسین دوریستی

فصلنامه تخصصی کاتبان شیعی و نسخه شناسی
سال بیست و هفتم، شماره ۱۳، بهار ۱۴۰۰

۱. در بالای کلمه اول این عبارت حرف «س» نوشته شد که شاید به معنای نسخه ابوالرضا است.

۲. الانساب، ج ۱۰، ص ۲۹۹؛ معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۹۶. از آثار او کتاب رأس مال النديم فی تواریخ اعیان اهل الاسلام به کوشش محمد عبدالقادر خریسات در سال ۱۴۲۱ ق منتشر شده است. ظاهراً وی اهل سنت بوده ولی با فرهنگ شیعی کاملاً آشنا بوده؛ و کتابی درباره فرق شیعه داشته است.

دوریستی بعد از فراغت از کتابت این نسخه در ماه رمضان ۵۴۷ ق، آن را با اصل مقابله، قرائت و تصحیح کرده و یادداشت بلاغی در چهارم شوال ۵۴۷ ق در پایان نسخه نوشته است. وی حدود دو سوم کتاب را با نسخه‌ای خوانده شده بر مؤلف مقابله کرده، و از حرف الصاد برای نشان آن استفاده کرده است: «بلغت القراءة ومقابلة الأصل، وصح ذلك في يوم السبت الرابع من شوال سنة سبع وأربعين وخمس مائه بقاسان والحمد لله، وعرض الثلثان منها من أول باب الزا مع الصاد، الى آخرها بالنسخة المقروءة على المصنف رحمه الله، والصاد علامته».

نکته با اهمیت آنکه این نسخه از ابتدا تا پایان توسط دوریستی بر استادش ابوالرضا راوندی قرائت شده، و ابوالرضا اجازه‌ای به خط خودش برای او در برگ عنوان نوشته است:

«قراء عليّ كتاب الغريبين هذا من أوله إلى آخره وسمعه الشيخ الامام الأوحّد ... فخر الأئمة أبو محمد الحسن بن الحسين بن عليّ الدوريسّي متعه الله شبابه وما رزقه من العلم، قرأة ضابط مصحح فاحص عن الألفاظ والمعاني وصحّحه مجهد وطاقته ورويته له عن شيخي الحسين بن عبد الملك الخلال عن ابي [عمر] عبدالواحد بن احمد المليحي البوسنجي عن المصنف؛ وعن شيخي أبي القاسم زاهر بن طاهر... ابي عثمان اسماعيل بن عبدالرحمن الصابوني عن المصنف أبي عمير أحمد بن محمد المودب الهروي رحمهم الله وإيانا، وكتب فضل الله بن علي بن عبدالله الحسيني أبو الرضا راوندي ... ذي القعدة سنة سبع وأربعين وخمس مائه، حامد الله تعالى مصليا على نبيه محمد وآله الطاهرين» (نک تصویر ۲)

در این اجازه می‌بینیم، ابوالرضا علاوه بر طریق زاهر بن طاهر از طریق استاد دیگرش ابوعبدالله الحسين بن عبد الملك الخلال الاصفهانی الاثری الادیب (۴۴۳-۵۳۲ ق)، کتاب الغريبين را روایت کرده است.

۱. ادیب، نحوی و محدث اهل اصفهان. درباره اونک: ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۶۲۰-۶۲۱

تصویر (۲): اجازة كتاب الغريبين توسط ابوالرضا راوندی به حسن بن حسین دوریستی

بسان نسخه‌های موجود دیگر از کتاب‌های قرانت و مقابله شده بر ابوالرضا (مانند الامالی سید مرتضی، نهج البلاغه و صحاح اللغة) باید انتظار داشته باشیم برخی از حواشی این نسخه نیز از افادات و إملاءات ابوالرضا راوندی باشد. البته در این نسخه تعبیری مانند: «قال السيد» و «السید الامام» را نمی‌بینیم اما برخی از حواشی آن با نشانه ض و نسخه ض (برگ ۱۱۸ ب، ۱۱۹ الف، ۱۲۲ ب، ۱۲۳، ۱۲۴ الف)؛ و تعدادی دیگر از حواشی با نشانه س آمده است

(برگ ۲۳۶، ۲۵۰، ۲۵۶، ب، ۲۹۱، ب، ۳۱۸ الف، و ...) که احتمال دارد این مطالب از ابوالرضا باشد.

دقیقاً در پایین آخرین برگ هر کراسه عبارت «عورض و صحح» (برگ ۹، ب، ۱۹، ب، ۲۹، ب، ۳۹، ب، ۴۹، ب، ۵۹، ب، ۶۹، ب، ۷۹، ب، ۸۹، ب، و...، ۲۹۹، ب، ۳۰۹، ب، ۳۲۹، ب، ۳۴۰ الف) نوشته شده، به استثنا چهار مورد که به جای آن عبارت: «بلغت القراءة والتصحيح مقابلة بالاصل والله الحمد» (برگ، ۱۱۹، ب، ۱۸۹، ب، ۱۹۹، ب، ۲۰۹، ب) نگاشته شده که ظاهراً مربوط به مقابله با اصل بوده است.

در موارد محدود عبارت «بلغ» در حاشیه نسخه نوشته شده است. (برگ ۴۴، ب، ۵۷، ب، ۶۰، ب، ۷۸، ب، ۹۱ الف، ۹۸ الف، ۱۱۱، ب، ۱۱۲، ب، ۱۱۷ الف، ۱۲۸ الف) و در موارد متعدد عبارت «بلغت القراءة» (برگ ۳۲ الف، برگ ۱۲۱، ب، ۱۲۹ الف، ۱۳۴ الف، ۱۳۸، ب، ۱۴۳، ب، ۱۴۹ الف، ۱۵۴ الف، ۱۵۹ الف، ۱۶۵ الف، ۱۶۹، ب، ۱۷۴، ب، ۱۸۰ الف، ۱۹۰ الف، ۱۹۵، ب، ۲۰۱ الف، ۲۰۶ الف، ۲۱۶ الف، ۲۲۶ الف، ۲۳۰، ب، ۲۴۵، ب، ۲۵۰ الف، ۲۵۴، ب، ۲۶۰ الف، ۲۷۰ الف، ۲۷۹، ب، ۲۸۴، ب، ۲۹۰ الف، ۲۹۴، ب، ۲۹۹، ب، ۳۰۸، ب، ۳۱۷ الف، ۳۲۱ الف، ۳۲۶، ب).

برخی از حواشی با نشان ص و نسخه ص آمده، که ظاهراً در بیشتر موارد اشاره به نسخه‌ای دارد که بر مصنف قرائت شده است (برگ ۱۱۶ الف، ۱۱۹، ب، ۱۳۵ الف، ۳۲۹ الف)؛ حداقل در دو جا عبارت «في النسخة المقروءة على المصنف» (برگ ۱۱۲، ب) و در جایی دیگر «نسخة المصنف» (برگ ۱۶۷، ب) است.

برخی حواشی با نشانه «نسخة الصفار» است (برگ ۶۳، ب، ۹۲ الف، ۹۸، ب، ۱۹۷، ب، ۲۰۳ الف، ۳۳۵ الف و ...) آمده که منظور از آن برای نگارنده مشخص نشد. در موارد متعدد اختلاف نسخ و نسخه بدل‌ها با نشان «نسخة» در حاشیه نوشته شده است.

به طور خلاصه می‌توان مراحل کتابت و تصحیح و مقابله آن را به صورت زیر دانست:

۱. کتابت آن در شب نهم ماه رمضان سال ۵۴۷ ق در کاشان به پایان رسیده است

۲. مقابله و قرائت آن با اصل در روز شنبه چهارم شوال ۵۴۷ ق به اتمام رسیده است.
۳. از اول باب الرءاء مع الصاد (برگ ۱۱۲ ب) تا پایان کتاب با نسخه‌ای قرائت شده بر مصنف مقابله شده است.
۴. از ابتدا تا پایان کتاب بر ابوالرضا راوندی قرائت شده و بعد از اتمام، ابوالرضا اجازه‌ای در ذی القعدة سال ۵۴۷ ق برای دوریستی نوشته است.

شعر ابوالرضا راوندی درباره کتاب الغریبین

دوریستی در پایان این نسخه اشعاری از ابوالرضا در وصف کتاب الغریبین نقل کرده است. ابوالرضا بیان می‌کند بخشی از عمر خود را در تصحیح و تنقیح این کتاب صرف کرده است. «السید الأجل الامام ضیاء الدین تاج الاسلام فضل الله بن علی بن عبیدالله الحسني أبي الرضا دام علوه:

هذا كتاب حسن ... جلیل الحظر/ أنفقت في تصحيحه طائفة من عُمری/ وكم وكم فاسبتُ
في، تثقیفه من عسر/ أوصیک يا قارية في مجسّن المحضر/ بدعوة سالحة تغسل عني و صري/
فسوف يُقرا (؟) وأنا تحت الثرى والمدر/ (و كان قد) يا ربّ فانظر لي اذا وأنت أهل النظر. صح»
در ادامه سخن ذیل از ابوالرضا نقل شده است:

وله دام علوه: أنت إلهي وأنت معتمدي، وأنت دون الأنام معترضدي، أنت الذي إن عثرثُ
قلت له أي سيدي قد عثرثُ.

وأنشدني دام ظله لغيره:

لم أقل للشباب في دعة الله وفي حفظه غداة تولى زائر دارنا أقام قليلا سَوَد الصحف بالذنوب
ووى.

ولغيره:

يا ربّ! لا تُبقني إلى آمد اكون فيه ثقلا على أحد خذ بيدي قبل أن أقول لمن اداه عند النهوض
خُذ بيدي».

اطلاعاتی درباره حسن بن حسین دوریستی شاگرد و راوی ابوالرضا

مناسب است در اینجا اشاره‌ای به کاتب عالم این نسخه گردد. در نگاه اول اطلاع ما از او بسان بسیاری دیگر از عالمان و ادیبان شیعی آن دوره محدود به توصیفات کوتاه شیخ منتجب الدین رازی در کتاب الفهرست است: «الشیخ سدیدالدین ابومحمد الحسن بن الحسین بن علی الدوریستی نزیل قاشان؛ فقیه صالح»^۱.

خوشبختانه بر اساس اطلاعات آمده بر چند نسخه خطی، می‌توان با گوشه‌ای از فعالیت علمی او آگاه شویم. ظاهراً وی از خانواده اهل علم و سرشناس شیعی، دوریستی‌ها است که در منطقه ری سکونت داشته‌اند، اما او در کاشان سکونت گزیده است. بر اساس چند اجازه موجود از او که در ادامه خواهد آمد، دانسته می‌شود مرتضی بن داعی حسنی و عبیدالله بن الحسن بن الحسین ابن بابویه (پدر شیخ منتجب الدین) از مشایخ او در ری بوده‌اند. از شاگردان دوریستی که از او اجازه گرفته‌اند می‌توان از علی بن الحسین بن ابی الحسن الوارانی، محمد بن ابی طالب حسینی آبی و مجدالدین ابوالعلاء را نام برد.

نسخه‌ای از کتاب امالی سید مرتضی در کتابخانه فیض الله افندی به شماره ۱۴۸۵ موجود است، که کاتبی به نام محمد بن ابی طاهر بن ابی الحسن الوراق در ماه شعبان سال ۵۸۷ ق در قریه راوند (کاشان)، برای ابوالحسن واران^۲ (للامام الاجل العالم الکبیر البارع مرشدالدین فخرالاسلام شرف الائمہ والعلماء ابی الحسن علی بن الحسین بن ابی الحسن الوارانی ادام الله فضله) کتابت کرده است. ابوالحسن واران^۲ این نسخه را بر حسن بن حسین دوریستی قرائت کرده و دوریستی در ذی الحجه سال ۵۸۹ ق، اجازه روایت کتاب امالی را از طریق ابوالرضا راوندی برای او نوشته: «قرأ علیّ هذا الكتاب الشيخ الاجل الامام البارع ... سدیدالدین جمال الاسلام فخرالعلماء علی بن الحسین بن ابی الحسن المکنی بابی الحسن الوارانی متّعه الله بعلمه ورویته له عن السید الاجل الامام سلطان العلماء ضیاءالدین تاج الاسلام فضل الله بن علی

۱. منتجب الدین، فهرست، ص ۵۱

۲. «واران» یکی از قریه‌های منطقه جاست قم بوده است. حضور جاستی‌ها برای تحصیل در کاشان قابل توجه بوده است.

الحسني الراوندي رضي الله عنه عن الشيخ الامام عبدالرحيم عن ابي غانم العُصي عن مصنفه رحمه الله وكتب الحسن بن الحسين بن علي الدورستاني بخطه في ذي الحجة سنة تسع وثمانين وخمس مئة حامداً لله تعالى مصليا على سيدنا محمد وآله الطيبين».

اطلاع ديگر آنکه نسخه‌ای از جزء اول کتاب المبسوط شیخ طوسی در کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۱۲۷۷۲، موجود است که هر چند متن اصلی نسخه در قرن یازدهم کتابت شده، ولی برگ آغازین آن متعلق به نسخه‌ای بوده که توسط ابوالحسن علی بن حسین واران‌ی کتابت شده بوده است. بر روی این برگ اجازه به خط دوریستی برای ابوالحسن واران‌ی، به تاریخ شوال ۵۸۴ ق نوشته شده است.^۱

نسخه‌ای از کتاب الخلاف (از صلاة الخوف تا صلاة الجمعة) شیخ طوسی موجود است که توسط محمد بن ابی طالب بن حسن بن ابی طالب در آخر شعبان سال ۵۸۷ ق در کاشان کتابت شده است. کاتب یکبار آن را در سال ۵۸۸ ق بر حسن بن حسین دوریستی قرائت کرده و دوریستی اجازه‌ای در ماه صفر این سال برای او در ظهر نسخه نوشته است، و برای بار دوم در ۲۰ شوال ۵۹۰ ق دوباره این نسخه را از دوریستی سماع کرده است.^۲ اطلاع دیگر آنکه شخصی به نام مجدالدین ابوالعلاء کتاب الارشاد شیخ مفید را بر حسن بن حسین دوریستی قرائت کرده و او اجازه‌ای در سال ۵۷۶ ق در کاشان برای مجدالدین نوشته است.^۳ می‌توان امید داشت با جستجوی بیشتر در نسخه‌های خطی اطلاعات دیگری از او یافت شود.

۳. غریب الحدیث قاسم بن سلام

ابوعبید قاسم بن سلام (م ۲۲۴)، صاحب چند کتاب در واژه‌های قرآن و حدیث، از جمله کتاب غریب الحدیث است.

ابوالرضا راوندی در ضمن اجازه‌ای به علی بن ابی سعد الطیب، طریق خود به آن را ذکر

۱. فهرست نسخه‌های کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۳۲، ص ۴۴۸-۴۵۰

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آران کاشان (امامزاده محمد هلال)، ص ۹۸-۹۹

۳. بحارالانوار، ج ۱۰۷ ص ۲۵؛ ریاض العلماء، ج ۱ ص ۱۷۹؛ افندی، الفوائد الطریفة، ص ۱۵۸

کرده است. او از طریق ابوعلی حسن بن احمد بن حسن الحداد الاصفهانی^۱ (۴۱۹-۵۱۵) آن را روایت کرده است: «... وغریب الحدیث لأبی عبید القاسم بن سلام البغدادي؛ عن أبي علي الحسن الحداد عن أبي نعيم الحافظ^۲ عن سليمان الطبراني الشامي عن علي بن عبدالعزيز البغوي عن أبي عبید رحمهم الله»^۳.

از دیگر آثار ابو عبید که در اختیار ابوالرضا بوده، کتاب الغریب المصنف است (مانند «السید رحمه الله: قرأتٌ فی غریب المصنف...»؛ در حاشیه الصحاح، مرعشی ۳۵۶۲، برگ ۸۱ ب). هر چند در اجازات موجود طریق ابوالرضا به این کتاب ذکر نشده، اما می‌توان انتظار داشت ابوالرضا بسان کتب دیگر، آن را با طریق به مؤلف در روایت داشته است. بر اساس یکی از حواشی او بر کتاب الصحاح (البته اگر منظور از «س» در آغاز آن ابوالرضا باشد)، دانسته می‌شود دو نسخه تصحیح شده و قرائت شده از آن در اختیار او بوده است: «س قلت: الذي أعرّفه الحزاء بالحاج غير... كذا... في الأصول، وعندني نسخة من الغريب المصنف مصححان احدهما مقروء... القسم الديرقي^۴ وأبي علي الح^۵... والأخرى علي أبي طاهر... وعليهما خطوطهم...» (الصحاح، مرعشی، برگ ۲۶۰ الف).

۱. او از شیوخ قراءات و حدیث در اصفهان بوده است؛ درباره او نک: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۳۰۳-۳۰۷.
ابوالرضا راوندی از طریق او کتاب خصائص امیرالمؤمنین (ع) و کتاب ما نزل من القرآن فی امیرالمؤمنین (ع) ابونعیم اصفهانی و تفسیر ابن عباس را روایت کرده است (بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۲، ۱۳۳). ابوالرضا از طریق ابن حداد از ابونعیم، شعری از ابن معتز روایت کرده است (یادداشت ابتدا نسخه امالی سید مرتضی در کتابخانه اسکوریال)

۲. ابونعیم احمد بن عبدالله الحافظ اصفهانی (م ۵۱۵)، صاحب کتاب حلیه الاولیاء

۳. اجازه موجود بر نهج البلاغه علی بن ابی سعد الطیب، مرعشی ۱۳۳۰۱، برگ ۲۱۸ الف

۴. ظاهراً ابومحمد قاسم بن محمد الديرقي الاديب، اهل اصفهان. درباره او نک: سمعانی، الانساب، ج ۵، ۴۵۱-

۴۵۲؛ معجم الادباء، ج ۵، ص ۲۲۲۹

۵. متأسفانه این قسمت به خاطر برش از بین رفته است.

۴. ابوالرضا راوندی در طریق به چند کتاب لغت عربی در اجازه نجم الدین جعفر

ابن نما الحلی

اجازه از شیوه‌های بسیار مهم انتقال و روایت متون، در سنت آموزشی در تمدن اسلامی بوده است. البته همه اجازات موجود از ارزش یکسان برخوردار نیستند؛ مهم‌ترین نوع اجازات در دسترس، اجازات کهنی است که بر روی نسخه‌های خطی و به دلیل قرائت کتابی نزد استاد و شیخی به عنوان اجازه آن کتاب ارائه شده است. این کار تضمین‌کننده اصالت نسخه‌ها و برابری آن‌ها با نسخه‌های اصل بوده است. مشایخ حدیث و ادب در این اجازات خاص که برای کتابی معین برای شاگردان می‌نوشتند، طریق و سند خود به مؤلف کتاب را ذکر می‌کردند (مانند اجازه ابوالرضا به دوریستی بر نسخه کتاب الغریبین). بر اساس این اسناد می‌توان طرق تداول و میزان شهرت و رواج آنان در محافل علمی مختلف و بوم‌های گوناگون را پیگیری کرد. البته همه این طرق از نقطه نظر مبانی اجازات، از ارزش یکسان برخوردار نبوده‌اند. برخی از این طرق می‌توانسته حاصل مجالس قرائت و سماع از صاحب اجازه تا مؤلف اصلی باشد که بسیار ارزشمند بوده؛ و از طرف دیگر برخی طرق صرفاً اجازه‌ای عام در روایت متن اصلی (و نه نسخه محل روایت) بوده است، که این طرق اخیر صرفاً نشانگر سلسله سند منتهی به شخص نویسنده‌گان کتابهای حدیثی و نه کتاب‌هایشان بعینه است. در دوره علامه حلی اجازات همچنان متکی بر سنتی آموزشی بود، ولی فاقد برخی ارزش‌های اجازات اصلی بود. در دوره‌های متأخر به تدریج اجازات ارزش واقعی خود را از دست داد، و طرق و اسناد به کتب قدیمی صرف بیانگر رابطه شاگردی و استادی را نشان می‌دهد.^۱

با استفاده از اجازات دو عالم شیعی اهل حله (ابن نما، و علامه حلی)، با چند کتاب لغت و ادب عربی که نام ابوالرضا در طریق آنان آمده آشنا می‌گردیم. هرچند این اجازات متکی بر سنتی آموزشی بوده و خود بر اساس اجازات و طرق مشایخ پیشین شکل گرفته است، اما فاقد برخی ارزش‌های اجازات کهن و اصل است. به نظر می‌رسد بسیاری از این طریق‌ها صرفاً

۱. انصاری، حسن، «اصول حدیثی: ضرورت پژوهشی همه‌جانبه درباره اجازات شیعی»، یادداشت مندرج در سایت

طریق و سند به عالمان متقدم‌تر است و نه به نسخه‌های آنان؛ البته این مانع از آن نیست که به این اجازات به طور نسبی اعتماد نکنیم. این اجازات حداقل این فایده را برای ما دارد که با طرق روایت و تداول برخی کتاب‌ها آشنا می‌سازد.

شیخ حسن بن زین الدین، فرزند شهید ثانی، (۹۵۹-۱۰۱۱) اجازه‌ای مفصل و مشهور به نجم بن سید محمد الحسینی دارد. اهمیت این اجازه بخاطر نقل بخش‌های از اجازات عالمان امامی متقدم است. از آن جمله بخش‌هایی از اجازه نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما الحلی (م ح ۶۸۰ ق) به کمال الدین علی بن حسین بن حماد واسطی را نقل کرده است.^۱ ابن نما در این اجازه، که ظاهراً خود آن مبتنی بر اجازه‌ای از پدرش نجیب الدین محمد بوده، از طریق چند نفر از مشایخ او طریق خودش را به تعدادی از کتب و روایات عالمان متقدم‌تر آورده است. این بخش از اجازه در کنار فوائد و اهمیتی که دارد، خالی از اشکال هم نیست.^۲ اشکال مهم برخی از این طرق عدم اتصال و افتادگی راویان است.

نجم الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰) در بخشی از اجازه خود، طرق اش به تعدادی از کتب لغت متقدم را آورده که در همه آنان نام ابوالرضا آمده است. در همه این طرق، ابن نما با سند یکسان از طریق پدرش نجیب الدین محمد (۵۶۷-۶۴۵ ق) از عمید الروساء هبه الله بن حامد بن ایوب الحلی^۳ (م ۶۱۰) از ناصرالدین راشد بن ابراهیم البحرانی (م ۶۰۵)^۴ از ابوالرضا راوندی روایت کرده است.

در مباحث گذشته بر اساس همین اجازه، طریق ابن نما به کتاب الصحاح جوهری^۵ و

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۱۳

۲. شیخ حسن خود به این مطلب توجه داشته و از نقل برخی طرق که شاهی نداشته، خودداری کرده است: «...وقد رأیت فی تضاعیف الطرق التي اوردها هذا الشیخ أغلاطاً کثیرة عدلت عن بعضها وترکت مالم أجد عنه بدلاً». نک همان، ص ۶۸

۳. ادیب و لغوی سرشناس امامی مذهب. درباره او نک: ابن فوطی، مجمع الآداب، ج ۲، ص ۲۶۱-۲۶۲

۴. از او با عنوان «الفقیه العالم المتکلم الادیب اللغوی» نام برده شده است (شهید اول، الاربعین، ص ۷، ح ۶).

۵. به مقاله «ابوالرضا راوندی و روایت کتاب الصحاح» رجوع شود.

کتاب الغریبین از طریق ابوالرضا آورده شد، و دیدیم که اجازات موجود بر نسخه‌های کهن، درستی طریق آمده در اجازه ابن نما را تأیید می‌کند. در ادامه براساس اجازه ابن نما، طریق و سند ابوالرضا راوندی به چند کتاب لغت دیگر بیان می‌شود.

لازم به تذکر است در سنت آموزشی آن دوره، ادیبان به یک طریق اکتفاء نکرده و سعی می‌کردند از چند طریق کتاب‌های مهم را در روایت داشته باشند. بر اساس اجازات موجود بر نسخه‌های کهن می‌دانیم ابوالرضا از چند طریق کتاب‌های نهج البلاغه (شش طریق) و امالی سید مرتضی (هفت طریق) و الغریبین (دو طریق) را روایت کرده است. لذا می‌توان انتظار داشت ابوالرضا کتب معرفی شده بعدی را تنها بر اساس یک طریق، در روایت نداشته است. امید است در آینده بتوان با جستجو بیشتر در نسخه‌های خطی، شواهدی بر درستی سایر طرق ذکر شده در اجازه ابن نما یافت گردد، و چه بسا با طرق دیگر ابوالرضا به این کتاب‌ها آشنا شد.

۴-۱. تهذیب اللغة الازهری

ابومنصور محمد بن احمد بن طلحه الازهری (م ۳۷۰)، متولد شهر هرات؛ لغت شناس، ادیب و فقیه شافعی مذهب است. کتاب تهذیب اللغة از منابع مشهور لغت عربی است. ابوالرضا در آثار و حواشی خود به اقوال ازهری استناد کرده است^۱ (الصحاح، فرانسه ۴۲۳۹، برگ ۴۰، ۲۳۲ ب و ...).

نجم الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰) به همان سندی که در بالا گذشت، از طریق ابوالرضا این کتاب را روایت کرده است: «ویرویه أيضا عن والده، عن عميدالروساء، عن الشيخ راشد البحراني، عن السيد أبي الرضا فضل الله الحسيني قال: اخبرني به محمد بن عبد الله بن احمد الأرعيني^۲ قال اخبرني ابوالحسن علي بن احمد الواحدی^۳ عن الشيخ ابي الفضل احمد بن محمد بن

۱. به عنوان نمونه: ضوء الشهاب، ص ۱۶۴، ۴۴۹

۲. ابونصر محمد بن عبد الله بن احمد ارغیانی (۴۵۴-۵۲۸)، فقیه شافعی اهل «ارغیان» از توابع نیشابور. درباره او

نک: سمعانی، الانساب، ج ۶، ص ۵۲؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۴، ص ۲۲۱-۲۲۲

۳. ابوالحسن علی بن احمد بن محمد بن علی واحدی نیشابوری (م ۴۶۸ ق)، نحوی، و مفسر مشهور. درباره او نک:

فارسی، المنتخب من السياق، ص ۶۳۲-۶۳۳

عبدربه الصفاراً عن أبي منصور محمد بن احمد بن الازهر الهروي المصنف»^۲.

طریق و سند ابوالرضا به کتاب تهذیب اللغة، طریقی نیشابوری با روایان معتبر و شناخته شده است. در اندک اطلاعات منابع موجود درباره ابوالرضا، اشاره‌ای مستقیم به سفر و حضور او در نیشابور برخوردار نکردم، ولی با لحاظ برخی شواهد مانند مشایخ نیشابوری او، می‌توان گفت به احتمال بسیار بالا او مدتی در نیشابور حضور داشته است. در آن دوره نیشابور از مراکز مهم علم و ادب بوده، و دانشمندان و طالبان علم برای استفاده علمی و اخذ اجازه کتب حدیث و ادب به آن سفر می‌کردند.

۴-۲. مجمل اللغة ابن فارس

احمد بن فارس بن زکریا رازی (م ۳۹۵ ق)، نحوی، لغوی، ادیب، و از چهره‌های ایرانی و سرشناس ادب عربی در سده چهارم هجری است. از آثار مهم وی کتاب مجمل اللغة، کتابی مشهور در واژه‌های عربی، که نسخه‌های کهن و نفیسی از آن باقی مانده است.^۳

بر اساس طریقی که نجم الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰) آورده، دانسته می‌شود ابوالرضا راوندی و ابوالفرج علی بن قطب الدین راوندی از طریق مشایخ و روایان اصفهان این کتاب را روایت کرده‌اند. ابن نما از همان طریق پیشگفته به ابوالرضا این کتاب را روایت کرده است: «ویروی کتاب مجمل اللغة بالطریق عن ابي الفرج بن الراوندي عن ابي الفتح اسماعيل بن الفضل بن احمد بن الاخشيد السراج^۴ عن ابي الفتح علي بن محمد ابن عبدالصمد بن محمد الدکيکي^۵ عن

۱. ابوالفضل احمد بن محمد بن عبدالله سهلی عروضی صفار (۳۳۴-۴۱۵). فارسی درباره او می‌نویسد: «شیخ اهل الادب فی عصره» (المنتخب من السياق، ص ۱۰۳). الصفار از شاگردان ابومنصور ازهری بود. ابوالحسن واحدی از روایان و شاگردان او بوده است. ظاهراً «عبدربه» در طریق آمده در بحارالانوار، تصحیف «عبدالله» است.

۲. بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۸

۳. درباره روایت و کتابت آن در میان شیعیان به مقاله نگارنده با عنوان، «کاوشی درباره جایگاه شیعیان در کتابت کتاب مجمل اللغة» که قرار است در مجله پژوهشنامه امامیه منتشر گردد، رجوع شود.

۴. اسماعیل بن فضل بن احمد بن محمد بن الاخشید الاصبهانی (۴۳۶-۵۲۴ ق) مشهور به «ابن السراج»، قاری و محدث سرشناس در اصفهان. درباره او نک: سمعانی، التخبیر، ج ۱، ص ۱۰۲؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۵۵۵. ابوالرضا از طریق او کتاب خصائص الائمة را روایت کرده است.

۵. در سند بالا «الدکيکي» تصحیف شده «الدلیلی» است. ابوالفتح علی بن محمد بن عبدالصمد دلیلی، محدث و

ابی الحسین احمد بن فارس بن زکریا بن حبیب القزوینی مصنف الکتب. ویروی ایضاً بالطریق السالف عن السید ابی الرضا عن ابی الفتح بسایر الطریق»^۱

۳-۴. جمهرة اللغة ابن درید

محمد بن حسن بن درید (م ۳۲۱)، لغوی و ادیب برجسته و صاحب کتاب مشهور جمهرة اللغة است. ابوالرضا در آثار خود به او استناد کرده،^۲ و در برخی از حواشی خود بر کتاب الصحاح (مجلس، برگ ۲۳۶ الف) و نهج البلاغه (مرعشی ۱۳۳۰۱، برگ ۱۹۲ الف: قرأت فی متن الجمهرة...) از آن نام برده است.

نجم الدین جعفر ابن نما از همان طریق پیشین به ابوالرضا، این کتاب را روایت کرده است: «ویروی کتاب الجمهرة بالاجازة عن والده عن عمید الروساء عن الشيخ الراشد^۳ عن السید ابی الرضا عن ابی القاسم علی بن طلحة بن کردان النحوی الملقب بالسحنائی^۴ عن علی بن عیسی الرمانی عن ابن درید»^۵. در این طریق افتادگی وجود دارد و باید واسطه‌های میان ابوالرضا و علی بن طلحة بن کردان السحنائی (م ۴۲۴ ق) باشد.

در اجازة علامه حلی به بنی زهره، صفی الدین محمد بن معد موسوی با واسطه راشد بن ابراهیم بحرانی از طریق ابوالرضا چند کتاب را روایت کرده، از جمله کتاب تفسیر علی بن عیسی رمانی (م ۳۸۴) را از طریق او آورده است: «... السید فضل الله عن البارع^۶ ابی عبد الله

مقری اهل اصفهان. وی شاگرد و راوی مشهور ابوبکر محمد بن ابراهیم بن علی بن عاصم اصفهانی (۲۸۵-۳۸۱) بوده است؛ از شاگردان و راویان خود او می‌توان از عبدالواحد بن محمد بن احمد بن هیشم صباغ (۴۱۰-۵۱۸)، یحیی بن عبدالوهاب (م ۵۱۱) و خطیب بغدادی (م ۴۶۳) را نام برد.

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۷

۲. ابوالرضا راوندی، ضوء الشهاب، ص ۱۲۷، ۱۴۴، ۳۵۴

۳. ناصرالدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن محمد بحرانی

۴. ادیب، نحوی و شاعر اهل واسط. او در بغداد از شاگردان ابوعلی فارسی و علی بن عیسی رمانی بود. درباره او نک: معجم الأدباء ج ۴ ص ۱۷۷۵؛ قفطی، إنباه الرواة، ج ۲، ۲۸۴، ۲۸۵؛ الوافی بالوفیات، ج ۲۱، ص ۱۰۴

۵. بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۶

۶. در متن چاپی به اشتباه «النافع» آمده که تصحیف «البارع» است. ابوالرضا در جانی دیگر از او با همین عنوان

عن أبي غالب محمد بن أحمد بن سهل الواسطي بن بشران عن ابن كردان وعن أبي إسحاق إبراهيم بن سعيد الرفاعي عن علي بن عيسى الرماني المصنف^۱. ابوالرضا در این طریق از استادش ابوعبدالله حسین بن محمد بن عبدالوهاب دباس بارع^۲ (۴۴۳-۵۲۴)، از ابوغالب محمد بن احمد بن سهل ابن بشران واسطی^۳ (۳۸۰-۴۶۲)، از ابن كردان روایت کرده است. شاید این دو نفر همان واسطه‌های افتاده در طریق به کتاب جمهرة اللغة باشند.

۴-۴. اصلاح المنطق ابن سکیت

کتاب اصلاح المنطق از معتبرترین کتب لغت، تألیف ابویوسف یعقوب بن اسحاق (۱۸۶-۲۴۴)، مشهور به ابن السکیت، لغوی و نحوی ایرانی تبار است.

ابوالرضا در آثار خود^۴ و در حواشی‌اش بر کتاب الصحاح از ابن سکیت نقل می‌کند (مانند: الصحاح مرعشی، برگ ۴ ب، ۱۰۷ ب، ۱۱۶ الف: قرأتُ في إصلااح، ۱۷۳ الف، ۱۷۹ الف: حفظي في الإصلااح؛ الصحاح فرانسه، برگ ۹۸ الف). او علاوه بر این کتاب، برخی آثار دیگر ابن سکیت را در اختیار داشته است (الصحاح، مجلس، ۸۳۴۷، برگ ۱۹۰ ب: وعندي كتاب القلب والابدال لابن السكيت؛ الصحاح نورعثمانيه، ۴۷۶۹، برگ ۲۸۵ ب: ... وكذا قرأته بخط يعقوب بن السكيت رحمه الله).

«البارع ابوعبدالله» نام برده است (عمادالدين كاتب، خريدة القصر، ج ۳، ص ۸۸)

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۴
۲. ادیب، لغوی، مقرئ و نحوی سرشناس اهل بغداد. درباره او نک: عمادالدين كاتب، خريدة القصر، ج ۳، ص ۶۱-۶۲؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۲، ص ۱۸۱-۱۸۴. ابوالرضا در چند حاشیه از او نام برده است: «سألت البارع: ...» (نهج البلاغه علی بن ابی سعد، مرعشی برگ ۱۴۱ ب)، و «اخبرني البارع ابوعبدالله الحسين بن محمد بن عبدالوهاب البغدادي رحمه الله» (الامالی اسکوریال، برگ ۱۶۱ ب). ابوالرضا از طریق او کتاب الحماسة ابوتمام را روایت کرده است.
۳. نحوی و ادیب اهل واسط. درباره او گفته‌اند: «شیخ العراق في اللغة في وقته». نک: قفطی، انباء الرواة، ج ۳، ص ۴۴-۴۵؛ یاقوت، معجم الادباء، ج ۵، ص ۲۳۵۰؛ ابن نقطه، تکملة اکمال، ج ۳، ص ۴۷۱
۴. ابوالرضا، ضوء الشهاب، ص ۲۸۸، ۵۷۲، ۸۱۴، ۳۵۷

نجم‌الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰)، با همان طریق گفته شده پیشین به ابوالرضا آورده است: ویروی کتاب اصلاح المنطق ... ویرویه ایضا مع سایر کتب مصنفه بالطریق السالف عن السید اَبی الرضا عن اَبی الحسین علی بن محمد بن عبدالرحیم بن دینار عن ابن مقسم عن اَبی الحسن العبدی عن یعقوب.^۳

در این طریق (و همانطور که خواهیم دید در طریق به کتاب الاغانی و کتب اصمعی)، نام ابوالرضا راوندی به عنوان راوی مستقیم از علی بن محمد بن عبدالرحیم بن دینار آمده؛ و ظاهراً بر اساس همین سند، به اشتباه او از مشایخ ابوالرضا دانسته شده است.^۴ اما به نظر می‌رسد این طریق کامل نبوده و افتادگی دارد.

ابوالحسین علی بن محمد بن عبدالرحیم بن دینار^۵ (م ۴۰۹) - ادیب و شاعر اهل واسط - که از ابوبکر بن مقسم، و متنی سماع داشته است. شاگرد و راوی او ابوغالب محمد بن بشران، بسیاری از کتب لغت را از او روایت کرده است. ابوغالب از ابن دینار از ابن مقسم از المعبدی از ابن سکیت کتاب اصلاح المنطق و سایر آثار او را روایت کرده است.^۶ همانطور که در طریق روایت کتاب الحماسة خواهد آمد، ابوالرضا راوندی به واسطه علی بن بختیار واسطی از ابوغالب محمد بن احمد بن بشران از ابن دینار روایت کرده است. لذا احتمال دارد در این بخش اجازه ابن نما، نام علی بن بختیار و ابوغالب بن بشران از سند افتادگی داشته است.

۱. ظاهراً منظور ابوبکر محمد بن حسن بن مقسم (م ۳۵۴)، مُقری و نحوی و از مشایخ ابن جنی (م ۳۹۲) بوده است. درباره او نک: معجم الادباء، ج ۶، ص ۲۵۰۳-۲۵۰۵
۲. ابوالحسین احمد بن سلیمان معبدی (م ۲۹۲ ق). ابن ندیم درباره او می‌نویسند: «... روی عنه ابوبکر محمد بن الحسین بن مقسم، وخطه یرغب فیه، وهو احد العلماء المشاهیر الثقات». درباره او نک: معجم الادباء، ج ۱، ص ۲۷۳، ۲۹۴
۳. بحار الانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۶
۴. مرعشی، لمعه النور، ص ۲۰؛ طباطبائی، فی رحاب نهج البلاغة (۵)، ص ۱۶۵
۵. درباره او نک: معجم الادباء، ج ۵، ص ۱۹۲۱-۱۹۲۲
۶. همان، ج ۵، ص ۱۹۲۲

روایت کتاب اصلاح المنطق از طریق ابوسعید سیرافی

در سنت آموزشی آن دوره، ادیبان به یک طریق اکتفاء نکرده و سعی می‌کردند از چند طریق کتاب‌های مهم را در روایت داشته باشند.

ابوالرضا در یکی از حواشی‌اش بر کتاب الصحاح، به کتاب اصلاح المنطق به روایت ابوسعید سیرافی استناد کرده است: «في الإصحاح عن ابن السكيت من طريق أبي سعيد السيرافي رحمه الله ... وفي نسخة أخرى ...» (الصحاح، مرعشی، برگ ۱۰۸ الف) و در حاشیه‌ای دیگر نوشته است: «قال السيد رضي الله عنه: قرأته في الإصحاح من طريق القاضي أبي سعيد السيرافي رحمه الله عليه: (وابناه ثلث (؟) جميعاً وابن) ومن طريق محمد الازهری: (وابناه وابن الليل)، ولكل وجه» (الصحاح، فرانسه ۴۲۳۹، برگ ۴۱ الف؛ الصحاح، مرعشی، برگ ۲۷ الف، الصحاح، مجلس ۸۳۴۷، برگ ۵۷ ب، الصحاح، نور عثمانیه، برگ ۳۲ الف). در حاشیه دوم، ابوالرضا راوندی به دو طریق کتاب اصلاح المنطق از طریق ابوسعید سیرافی و طریق دیگر از محمد الازهری^۱ اشاره کرده است.

ابوسعید حسن بن عبدالله سیرافی (م ۳۶۸) از راویان مهم کتاب اصلاح المنطق بوده و تعدادی از نسخه‌های کهن موجود کتاب ریشه در نسخه او داشته است. او نسخه‌ای از این کتاب را داشته که بارها بر او خوانده شده بود. ابوسعید سیرافی از طریق ابوبکر محمد بن ابی الازهر^۲ از بُندار بن لُره از ابن السکیت کتاب اصلاح المنطق را روایت کرده است.^۳

در اینجا مناسب است به نسخه‌ای از کتاب اصلاح المنطق به روایت سیرافی اشاره کرد که از اتفاق توسط یکی از شاگردان و راویان ابوالرضا راوندی کتابت شده که نشان می‌دهد اصلاح المنطق به روایت سیرافی در آن مناطق (کاشان و قم) شناخته شده و رایج بوده است. این نسخه در کتابخانه کوپرلی (فاضل احمد پاشا) به شماره ۱۰۲۸ موجود است و توسط

۱. ظاهراً لغوی سرشناس ابومنصور محمد بن احمد بن طلحه ازهری (۲۸۲-۳۷۰) صاحب کتاب تهذیب اللغة است. اصلاح المنطق از منابع الازهری در کتاب او بوده و در مقدمه آن طریق خود به کتب ابن السکیت را آورده است (تهذیب اللغة، ج ۱، ص ۲۳).

۲. ابوبکر محمد بن احمد بن مزید بن ابی الازهر (م ۳۲۵)

۳. ابن خیر اشبیلی، فهرسة، ص ۳۳۱؛ ابن طراح شیبانی، اصلاح الاغفال، ص ۱۰۰

عبدالجبار بن حسین بن ابی القاسم الحاج علی الخومجانی^۱ در اواخر ذی القعدة سال ۵۵۷ ق کتابت، مقابله و تصحیح شده است.^۲ نسبت خومجان در نام او ظاهراً همان خونجان است که از قُرّای اصفهان بوده است.^۳

عبدالجبار خومجانی در پایان این نسخه نوشته است: «کتبت هذه النسخة من نسخة قُرئت على الشيخ الامام الأجل علي بن الحرث البیاری^۴ قدس الله روحه وبرد مضجعه، وكان علی ظهره أن هذه النسخة رواية علي بن الحرث البیاری عن القاضي أبي سعيد السیرافی رحمة الله عليه عن أبي بكر بن الازهر عن بنداری^۵ عنه رحمهم الله و غفر لهم بحق محمد وآله الطيبين الأكرمين وسلم تسليماً كثيراً».

۴-۵. روایت کتب الاصمعی

ابوسعید عبدالملک بن قریب اصمعی (م ۲۱۶)، ادیب و لغت شناس نام آور بوده است. او

۱. کتاب از شاگردان و راویان ابوالرضا راوندی است. نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه و خصائص الانمة سید رضی در کتابخانه رضا در شهر رامپور (ش ۱۱۹۰) موجود است که توسط همین شخص در سال ۵۵۳ ق، در زمانی که ابوالرضا برای استراحت به جوشقان رفته بود، از روی نسخه او کتابت کرده و سپس این دو کتاب را بر ابوالرضا راوندی قرائت کرده و ابوالرضا اجازه‌ای برای او نوشته است (برای معرفی این مجموعه نک: دانش پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳، ص ۱۲۶-۱۲۸؛ رحمتی، محمدکاظم، همان، ص ۹۱-۹۹).

۲. رمضان ششون و همکاران، فهرس مخطوطات مکتبة کوپریلی، ج ۲، ص ۱۲

۳. الانساب، ج ۵، ص ۲۲۳. از دیگر شاگردان ابوالرضا که اهل «خونجان» بوده، فردی به نام افضل الدین حسین بن ابی عبدالله بن ابراهیم خونجانی می‌شناسیم که نسخه‌ای از کتاب امالی سید مرتضی را کتابت کرده و آن را بر ابوالرضا قرائت کرده، و ابوالرضا اجازه‌ای در تاریخ ماه رجب ۵۶۸ ق برای او نوشته است (اجازه موجود بر نسخه امالی کتابخانه اسکوریال)

۴. علی بن حارث بیاری خراسانی، ادیب. («بیار» شهری در طرف قومس). درباره او نک: باخزری، دمیه القصر، ج ۳، ص ۱۴۹۷. وی شرح بر کتاب الحماسة داشته که ابوالرضا در کتاب الحماسة ذات الحواشی از آن نقل کرده است.

۵. ابو عمر بندار بن عبدالحمید کرجی معروف به «ابن لُره». نحوی، لغوی و شاعر. او اهل کرج ابودلف در اصفهان بوده و سپس به عراق مهاجرت می‌کند. (یاقوت، معجم الادباء، ج ۲، ص ۷۶۵)

رساله‌های تک موضوعی متنوع در موضوع لغت عربی داشته که از زبان بادیه نشینان شنیده بود، و همین رساله‌ها دست مایه فرهنگ نویسان بعدی بوده است.

ابوالرضا در حواشی خود بر کتاب الصحاح (مجلس، برگ ۲۱۳ ب؛ فرانسه، برگ ۲۰۸ الف) از اصمعی مطالبی نقل کرده است.

نجم الدین جعفر ابن نما (م ح ۶۸۰) از همان طریق پیشین به ابوالرضا، آثار اصمعی را روایت کرده است: «ویروی جمیع کتب الأصمعی بالطریق السالف، عن السید اَبی الرضا، عن اَبی الحسین علی بن محمد بن دینار، عن اَبی سعید السیرافی و اَبی علی الفارسی، عن ابن درید عن اَبی حاتم عن الأصمعی»^۱. شیخ حسن بن زین الدین در اینجا به افتادگی سند اذعان می‌کند. در این طریق، دو واسطه بین ابوالرضا و ابن دینار افتادگی دارد.

۴-۶. کتاب العشرات فی غریب اللغة

کتاب العشرات از ابو عمر محمد بن عبدالواحد بن ابی هاشم زاهد باوردی (۲۶۱-۳۴۵) در موضوع لغت عربی است.^۲

علامه حلی (م ۷۲۶) در اجازه به بنی زهره بخشی از اجازات و روایات تاج الدین حسن بن علی الدربری^۳ را به واسطه استادش رضی الدین علی بن طاوس (م ۶۶۴ ق) نقل کرده است. حسن بن علی الدربری به واسطه ناصرالدین راشد بن ابراهیم البحرانی از طریق ابوالرضا کتاب العشرات و کتاب الاغانی را روایت کرده است: «ومن ذلك کتاب العشرات لابی عمر الزاهد رواه الحسن بن الدریری، عن راشد بن ابراهیم عن السید ضیاء الدین اَبی الرضا فضل الله بن علی بن عبیدالله الحسینی، عن اَبی الفتح محمد بن الحسن الکاتب عن اَبی عمر»^۴.

۱. بحار الانوار، ج ۱۰۹، ص ۶۷

۲. این کتاب به کوشش یحیی عبدالرووف جبر در سال ۱۹۸۴ منتشر شده است. ابو عمر زاهد کتابی به نام الیاقوتة داشته که ابوالرضا از آن نقل کرده است (ابوالرضا راوندی، ضوء الشهاب، ص ۴۴۹).

۳. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۸۳-۱۸۴؛ ۲۵۹؛ طبقات اعلام الشیعة، ج ۴، ص ۴۰

۴. بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۱۸

در این طریق باید واسطه‌های بین ابوالرضا راوندی و ابوالفتح الکاتب باشد. ابوالفتح محمد بن حسن از مشایخ ابوغالب محمد ابن بشران بوده است.^۱ لذا احتمال دارد در این سند نیز مانند طرق گذشته، ابن بشران از سند افتادگی دارد.

در ادامه اجازه بالا طریق به کتاب الاغانی آمده است: «ومن ذلك كتاب الأغاني تأليف أبي الفرج الاصفهاني رواه الحسن بن الدريري عن ناصرالدين راشد بن ابراهيم بن إسحاق بن محمد البحراني عن السيد فضل الله بن علي بن عبدالله الحسيني عن ابي الحسين علي بن محمد بن عبدالرحيم بن دينار^۲ عن المصنف».^۴

به نظر می‌رسد مانند طرق پیشین ابوغالب ابن بشران - راوی و شاگرد ابن دینار - در این طریق افتادگی دارد^۵ که ابوالرضا به واسطه مشایخش از او روایت کرده است.

بخش دوم: ابوالرضا راوندی و روایت چند کتاب ادب عربی

۱. روایت و حاشیه نویسی بر کتاب الحماسة ابوتمام

کتاب الحماسة از ابوتمام حبيب بن اوس (م ۲۳۱)، برگزیده‌ای از اشعار عربی است. این کتاب بسیار مورد عنایت و توجه ادیبان متقدم بوده و شروح و حواشی بسیاری بر آن نوشته شده است.

ابوالرضا از زمان جوانی به کتاب الحماسة بسیار توجه داشت. او با تتبع و مطالعه

۱. ابن نقطه، تکملة الاكمال، ج ۳، ص ۴۷۲

۲. تاج الدين حسن بن علي دربي، فقيه و محدث امامي (طبقات اعلام الشيعة، ج ۴، ص ۴۰)

۳. ابن دينار كتاب الاغانى را بر مؤلف قرائت کرده بود. «ذكر ابو عبدالله الحميدي في «ثبته» قال: حدثني ابوغالب ابن بشران النحوي قال: حدثني ابوالحسين علي بن محمد بن عبدالرحيم بن دينار الكاتب قال: قرأت علي ابي الفرج علي

بن الحسين الاصفهاني جميع كتاب الاغانى» (ياقوت حموى، معجم الادباء، ج ۵، ص ۱۹۲۲)

۴. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۱۸

۵. ابوغالب به واسطه ابن دینار از ابوالفرج، کتاب الاغانی را در روایت داشته است. (ياقوت حموى، همان، ج ۵، ص

۱۹۲۲؛ تاريخ مدينة دمشق، ج ۱۷، ص ۱۵۳)

شروح مهم آن از ادیبانی مانند ابوعلی احمد بن محمد مرزوقی (م ۴۲۱)، حسن بن احمد استرآبادی، ابوالحسن علی البیاری، ابوعبدالله حسین نمری (م ۳۸۵)، و ابوالفتح عثمان بن جنی (م ۳۹۳)، و غیر آن، مطالبی از آن شروح را با نکات دیگری از خودش در حواشی نسخه‌ای از کتاب که به خط خودش نوشته بود، ثبت می‌کرد. محمد بن ابی نصر الطیب قمی^۱ این حواشی را نزد او می‌بیند، و با اصرار زیاد ابوالرضا را قانع می‌کند که مجموع این حواشی به صورت یک کتاب مستقل تدوین شود؛^۲ و این اثر با عنوان الحماسة ذات الحواشی نامیده شد. این کتاب بر اساس تنها نسخه شناخته شده از آن در کتابخانه بریتانیا منتشر شده است. نسخه به خط نسخ مشکول، و عنوان کتاب و عناوین ابواب به خط کوفی درشت، در قرن هفتم کتابت شده است.

از نکات با اهمیت این کتاب آنکه، در بردارنده برخی نقلیات از شروح باقی نمانده متقدم مانند شروح ابوالحسن البیاری، ابوالفضل میکالی و ... است.^۳ ابوالرضا در تصحیح اشعار کتاب الحماسة به تعدادی از نسخه‌های آن مراجعه کرده است که بر ارزش آن می‌افزاید.^۴ همچنین او نسخه‌ای از کتاب الحماسة از ابوالفضل میکالی (م ۴۷۵) در اختیار داشته که از آن نقل کرده است.^۵

ابوالرضا در مقدمه این کتاب طریق اش به کتاب الحماسة را آورده است. او در ماه رجب سال ۵۱۹ ق در اصفهان، کتاب الحماسة را بر ابن اخوه (م ۵۴۸) قرائت کرده، و از طریق او آن را روایت کرده است. ابوالرضا از طریق استاد بغدادی اش ابوعبدالله البارع (م ۵۲۴) نیز کتاب را در روایت داشته است: «أخبرني بكتاب الحماسة الشيخ الامام بدیع الزمان أبو الفضل

۱. درباره او نک: رسول جزینی، «یادداشت‌های کتابدار (۲)» مجله کتیبه میراث شیعه، شماره دوم، ص ۳۷-۴۹

۲. ابوالرضا راوندی، الحماسة ذات الحواشی، ج ۱، ص ۵۸-۶۰

۳. عسیلان، عبدالله عبدالرحیم، حماسة ابی تمام و شروحه، ص ۲۲۳-۲۲۸

۴. عسیلان، همان، ص ۱۸۳. به عنوان نمونه نک: الحماسة ذات الحواشی، ج ۳، ص ۲۹۱: ۴، ص ۱۸۸، ۲۹۶: ج ۵

ص ۴۸، ۱۲۹: ج ۶، ص ۳۷۷-۳۷۸

۵. الحماسة ذات الحواشی، ج ۱، ص ۵۹: ج ۶، ص ۸، ۸۹، ۱۰۷، ۱۴۶، ۱۷۷ و... (بخط المیکالی)؛ ج ۲، ص

۳۷۳، و ص ۳۵۴ (فی نسخه المیکالی؛ ج ۵، ص ۱۱۵) (وجدت بخط المیکالی)

عبدالرحيم بن أحمد بن محمد بن الاخوه البغدادي -رحمة الله عليه - قراءة عليه باصبهان في رجب سنة تسع عشرة وخمس مائة؛ قال: أخبرني الشيخ أبوالسعادات علي بن بختيار الواسطي؛ قال: حدثنا به أبوغالب محمد بن أحمد بن بشران، قال: أخبرنا علي بن محمد بن دينار ثنا الحسن بن بشر الأمدي^١ (ح)^٢ قال ابن بشران: وحدثنا به الحسين بن علي بن الوليد؛ قال: حدثنا أبوإرياش احمد بن أبي هاشم^٣ قالاً جميعاً: حدثنا به أبوالمطرف^٤ عن أبي تمام حبيب بن أوس الطائي رحمه الله. قال (دام علوه): وأخبرني الشيخ البارع أبوعبدالله الحسين بن محمد بن عبد الوهاب رحمه الله فيما كتب إلينا من مدينة السلام ونحن اذ ذاك باصبهان قال اخبرنا به ابن بشران ...»^٥.

٢. روایت کتاب النجديات

النجديات بخشی از دیوان ابوالمظفر محمد بن احمد ابیوردی (م ٥٠٧)، شاعر و ادیب ایرانی است. نسخه‌ای کهن از این کتاب در دانشگاه تهران به شماره ٥٢٤٤، به خط نسخ در ٤٩ برگ، و دارای حواشی، موجود است. عنوان کتاب با خط کوفی نوشته شده است.

کاتب آن صفی بن علی بن احمد بن حمزه بن احمد بن موسی بن حمزه بن متویه (؟) ابن السہی (؟) الودکلی^١ در روز جمعه ٢٧ ذی القعدة سال ٦٢٣ (یا ٦١٣) از کتابت آن فارغ

١. ابوالسعادات علی بن بختيار بن علی واسطی. شاعر و ادیب اهل واسط. درباره او نک: ابن نجار، ذیل تاریخ بغداد، ج ١٧، ١٤٥-١٤٦
٢. حسن بن بشر بن یحیی نحوی (م ٣٧١). درباره او نک: معجم الادباء، ج ٢، ص ٨٤٧-٨٥٤
٣. در متن چاپی «ح» را مختصر «حدثی» دانسته که نادرست است، بلکه در اینجا نشانه تحویل در سند است.
٤. حسین بن علی بن ولید معروف به «ابن حلاب نحوی». ابوغالب ابن بشران کتاب الحماسة را بروی قرائت کرده است (معجم الادباء، ج ٣، ص ١١٠٦).
٥. ابوریاش احمد بن ابراهیم شیبانی (م ٣٣٩)، ادیب زیدی و آشنا با اشعار و ایام العرب. درباره او نک: معجم الادباء، ج ١، ص ١٨١-١٨٥؛ انباء الرواة، ج ١، ص ٢٥. او شرحی بر کتاب الحماسة داشته است.
٦. ابوالمطرف حسن بن یوسف انطاقی. ابن عدیم درباره او نوشته: «روی الحماسة عن ابي تمام الطائي، رواه ابو عبدالله النمري عن ابي رياش عنه» (بغیه الطالب، ج ١٠، ص ٤٦٢٨)
٧. الحماسة ذات الحواشی، ج ١، ص ٦٥-٦٧
٨. نسخه‌ای از کتاب آثار الباقية عن القرون الخالية در کتابخانه ولی الدین افندی استانبول به شماره ٤٦٦٧ موجود است

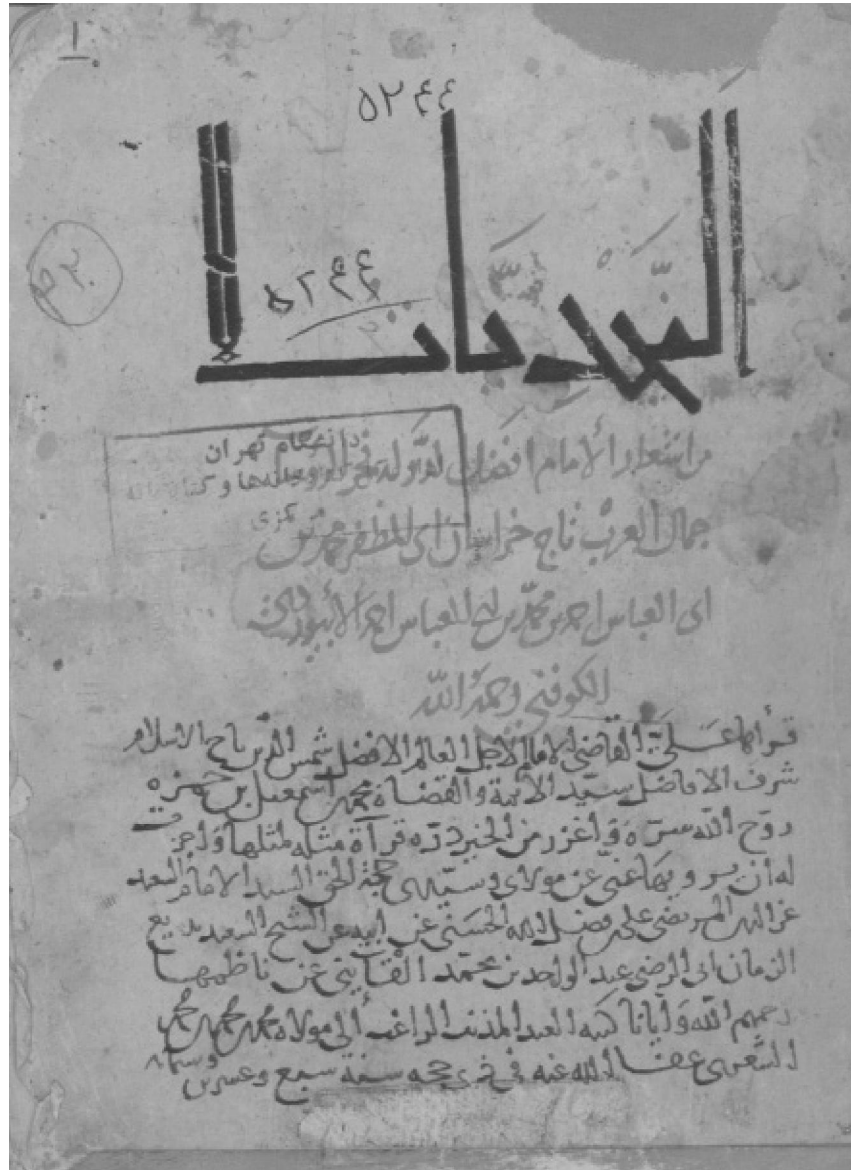
شده است. نسب و یزدگلی در نام کاتب ظاهراً اشاره به شهر بیدگل است.^۱

این نسخه توسط شخصی به نام محمد بن اسماعیل بن حمزه بر فردی به نام محمد بن محمد بن محمد شعری در ذی الحجّه ۶۲۷ ق قرائت شده، و شعری اجازه‌ای برای او بر برگ عنوان نسخه نوشته است: «قراءها علي القاضي الإمام الأجل، العالم الأفاضل شمس الدين تاج الاسلام، شرف الأفاضل، سيد الأئمة و القضاة محمد بن اسماعيل بن حمزه روح الله سرّه واغزر من الخير درّه قرآة مثله لمثلها وأجزت له أن يرويها عني عن مولاي وسيدي حجة الحق السيد الامام السعيد عزالدين المرتضى علي بن فضل الله الحسيني عن أبيه عن الشيخ السعيد بديع الزمان أبي الرضي عبدالواحد بن محمد القايني عن ناظمها رحمهم الله وايانا، كتبه العبد المذنب الراغب الى مولاه محمد بن محمد بن محمد الشعري عفاالله عنه في ذي الحجّه سنة سبع وعشرين وستمائه» (تصوير ۴)

کاتب این اجازه که از خود با عنوان محمد بن محمد بن محمد بن محمد شعری نام برده، احتمالاً همان تاج الدین محمد بن محمد بن محمد شعیری است که نام او در آغاز سند برخی نسخه‌های مناجات امیرالمؤمنین (ع) آمده، که از طریق عزالدین مرتضی از ابوالرضا راوندی روایت کرده است.^۲

که یادداشت مطالعه‌ای از این کاتب به تاریخ ۶۴۰ ق، بر آن نوشته شده است: «طالعته واستفدت منه داعياً سامعه وجمع المومنين والمومنات وهذا خط عبدالله العاصي صفي بن علي بن احمد بن حمزه في شهر سنه اربعين وستمائه هجرية اللهم اغفر له وله حمد وكافه عن سياته بجرمة محمد المصطفى وآله وصحبه».

۱. شهر بیدگل از شهرهای کاشان است. ابوالرضا راوندی در قصیده معروف نونیه خود به این قریه اشاره کرده است (دیوان ابوالرضا راوندی، ص ۸۴؛ و نک: توضیحات مرحوم محدث ارموی در پاورقی آن)
۲. افندی، ریاض العلماء، ج ۴، ص ۷۰، ۳۷۰. منتجب الدین از شخصی به نام «الشیخ شمس الدین محمد بن محمد بن حیدر الشعری» نام برده که شاید پدر کاتب یا از بستگان او باشد (فهرست، ص ۵۶). از دیگر بستگان (یا همشهری‌ها) احتمالی او، رشید الدین علی بن محمد بن علی شعیری (خ ل شعری) است که در زمان حضور ابن الاخوه در کاشان، کتاب نهج البلاغه و امالی سید مرتضی را بر او قرائت کرده و ابن اخوه به ترتیب در جمادی الاول و رجب ۵۴۶ ق اجازه‌ای برای او نوشته است (ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۳۰). لازم به ذکر است مرحوم افندی نسبت او را «شعیری» آورده است ولیکن مرحوم آقابزرگ که اجازه آمده بر نسخه امالی را دیده نسبت او را «شعری» آورده است (طبقات اعلام الشیعه، ص ۱۵۸). خوشبختانه اصل این نسخه امالی در کتابخانه عتبه در کربلا موجود است که نظر مرحوم آقابزرگ را تأیید می‌کند (حرف آخر «ی»، بر اثر مهر پوشانده شده است).

تصویر (۴):

گواهی قرائت بر کتاب النجدیات (دانشگاه تهران، ش ۵۲۴۴)

۳. روایت کتاب المقامات الحریری

کتاب المقامات نوشته ابومحمد قاسم بن علی حریری (۴۴۶-۵۱۶)، کتابی بسیار مشهور که به عنوان متن درسی در مدارس و مجالس ادبی مورد توجه فراوان بوده است.

ابوالرضا با واسطه دو استادش ابن الاخوه و هبه الله بن حسین اسطرلابی^۱ کتاب مقامات را از مؤلف روایت کرده است.

ابن مستوفی (م ۶۳۷ ق) در کتاب تاریخ اربل، شرح حال شخصی به نام ابوالقاسم محمد بن ابی الحسن جعفر بن محمد بن فطیرا، را آورده که در ماه رمضان ۶۲۰ ق وارد شهر اربل شده است. ابن فطیرا نسخه‌ای از کتاب المقامات حریری را در اختیار داشته که آن را در قم بر ابونصر علی بن ابی سعد الطیب قرائت کرده، و ابونصر در تاریخ ربیع الاول سال ۶۱۸ ق اجازه‌ای برای او نوشته است. علی بن ابی سعد از طریق ابوالرضا راوندی کتاب المقامات را روایت کرده است: «قرأ علی المقامات الأدبیه التي طبق وشيها اوصال الالفاظ اللغوية ومبانيها وضم اعصى الامثال الأدبیه ومعانيها، وحاز في إبداعها قصب السباق، وبر في اختراعها بالمسهل والمُعَلَّى على الأعناق، بالبقعة الميمونة المباركة الموسومة بمأوى الفاطميين، المشهورة بقم - حماها الله تعالى من حوادث الدهور والأزمان، وصرف عنها صوارف الحدثنان - صاحبها الصدر الإمام الكبير الأفضل، الأكمل النحرير، البارع الأفصح، الورع الأملح، ضياء الدين، شرف الإسلام، سيد الصدور الأمثال، ملاك العلماء الأفاضل، أبو القاسم محمد بن أبي الحسن جعفر بن محمد بن فطیرا - أدام الله فضله، وكثر في الفضلاء مثله - من مطلعها إلى مقطعها، وأجزت له روايتها ورواية سائر مصنفاته ومؤلفاته ومقولاته ومنقولاته، عني عن السيد الإمام الكبير العلامة ضياء الدين علم الهدى، حجة الحق على الخلق، جلال آل رسول الله صلى الله عليه وسلم فضل الله بن علي بن عبيد الله الحسيني - سقاه الله كؤوس رضوانه ملاء، وحياه برياحين إحسانه ولاء - عن شيخه

۱. بدیع الزمان هبه الله بن حسین اسطرلابی (م ۵۳۴ ق)، ادیب، شاعر، آشنا با ریاضیات، هینت و نجوم، و سازنده آلات فلکی به خصوص اسطرلاب. وی در حدود سال ۵۱۰ ق در اصفهان حضور داشته است. عمادالدین کاتب، خریدة القصر، ج ۳ (المجلد الثاني)، ص ۱۳۷-۱۴۶؛ معجم الأدباء، ج ۶، ص ۲۷۶۹-۲۷۷۱

الإمامين الأفضلين الورعين، عبد الرحيم بن الإخوة البغدادي، وهبة الله بن الحسين الأسطُرلابي عن الإمام أبي محمد الحريري البصري بيض الله عُزَّتْهم، ونورَ حضرتهم - وأنا برىء عن التحريف والخلط، والتصحيف والزلزل. وكتب العبد المُسيء إلى نفسه، في يومه وأمسه، علي بن أبي سعد محمد بن الحسن بن أبي سعد، أبو نصر الطبيب بخطه في شهر ربيع الأول الواقع في شهر سنة ثمان عشرة وستمائة هجرية مصطفوية حامداً لله على نعمائه المتظاهرة، ومصلياً ومسلماً على سيد أنبيائه محمد وعترته الطاهرة، والله حسبه، ونعم الحسيب»^۱.

نسخه‌ای از کتاب المقامات در کتابخانه فاتح استانبول به شماره ۴۱۰۶ موجود است. این نسخه به خط نسخ مشکول در ۱۵۷ برگ؛ و دربردارنده حواشی متعدد است. در انجامه نسخه نام کاتب و تاریخ و محل کتابت آن نیامده است. به نظر می‌رسد این نسخه متعلق به قرن ششم (؟) است. بر روی برگ عنوان عبارت «نسخها لنفسه باصفهان» نوشته شده است.

در بالای برگ عنوان آن یک گواهی قرائت نوشته است: «قرأ علي القاضي الإمام الصدر العالم الفاضل شمس الدين تاج الإسلام قدوة الأئمة ... ملك العلماء والقضاة محمد بن اسماعيل ... هذا الكتاب وأجزت له أن يرويه عتي عن السيد الإمام ... فضل الله بن علي الحسيني عن الشيخ عبدالرحيم ابن الاخوة البغدادي عن ... محمد بن محمد ...» (تصوير ۵). به احتمال زیاد در اینجا محمد بن اسماعيل، همان محمد بن اسماعيل بن حمزه است که در بخش قبلی نام او گذشت. متأسفانه نام نویسنده این اجازه در نسخه مشخص نیست، البته در پایان اجازه نام محمد بن محمد را می‌بینم که به صورت کم رنگ باقی مانده است. بعید نیست او همان محمد بن محمد شعری است که دیدیم اجازه کتاب النجديات را به محمد بن اسماعيل بن حمزه داده است.

۱. ابن مستوفی، تاریخ اربل (القسم الاول)، ص ۳۵۳-۳۵۴

تصویر (۵): گواهی قرائت بر کتاب المقامات الادبیه (کتابخانه فاتح ۴۱۰۶)

۴. چند نکته دیگر درباره ابوالرضا راوندی

۱. تهیه و رجوع به نسخه‌های اصیل، معتبر و تصحیح شده

یک پایه اساسی و امتیاز در تصحیح نسخه‌ها و بهره‌گیری علمی از آنان، استفاده از نسخه‌های معتبر و صحیح است؛ نسخه‌های که در مجالس تدریس توسط مشایخ، قرائت و سماع شده است. بر اساس اطلاعات پراکنده‌ای که از لای حواشی ابوالرضا راوندی بر نسخه‌های کتاب‌های موجود (مانند الصحاح، غررالفوائد (امالی)، و نهج البلاغه) به دست می‌آید، ایشان اهتمام ویژه به تهیه و دیدن نسخه‌های کهن و معتبر داشته، به طوری که برخی از آنان به خط بزرگان ادب یا دربردارنده حواشی آنها، و یا قرائت شده بر مشایخ ادب بوده است.

ابوالرضا به لحاظ مالی فردی متمکن و متمول بوده^۱ و با ارتباطات علمی و سفرهای که به مراکز علمی و ادب مهم آن دوره مانند اصفهان، نیشابور، ری و بغداد داشته، امکان تهیه یا دیدن نسخه‌های معتبر را داشته است. در ادامه با استفاده از برخی اشارات ابوالرضا در ضمن حواشی‌اش، با عناوین تعدادی از نسخه‌های که او دیده یا در تملک اش بوده، آشنا می‌گردیم.

نسخه‌های کتاب‌هایی که ابوالرضا در حواشی بر کتاب الصحاح نام برده است: «نسخة كانت للأمر السعيد أبي الفضل عبدالله بن أحمد الميكالي رحمة الله عليه، قد صحح بعضها الأستاذ يعقوب بن احمد النيسابوري» (الصحاح، ملك ۳۵۵، برگ آخر)؛ «...نسخة عندي مقروءة على القاضي السيرافي رحمه الله...» (الصحاح، مرعشي، برگ ۲۵۷ ب)؛ «قال السيد الامام رحمه الله: قرأت بخط الحاكم أبي سعد بن دوست علي حاشية سر الصناعة» (الصحاح، فرانسه، برگ ۳۸ ب؛ الصحاح، مرعشي، برگ ۲۵ ب)؛ «قال قرأت بخط ابي بكر الصولي...» (الصحاح، فرانسه، برگ ۱۴۴ الف؛ الصحاح مجلس ۸۳۴۷، برگ ۱۶۶ ب)؛ «قرأت بخط بعض الأكابر في شرح شعر أعشى همدان...» (الصحاح، فرانسه، برگ ۱۵۲ ب)؛ «وجدت بخط بعض الأئمة بيت الفرزدق في النقائض...» (الصحاح، فرانسه، برگ ۲۰۲ ب؛ الصحاح، مجلس، برگ ۲۰۷ الف)؛ «ض؛ قال السيد الامام نورالله قيره: ... وكذا قرأت بخط يعقوب ابن السكيت رحمه الله» (الصحاح، نورعثمانيه، برگ ۲۸۵ ب)؛ «... في كتاب الكامل للمبرد وهو عندي بخط» (الصحاح، مرعشي، برگ ۸۷ ب)؛ «قال السيد رحمه الله: ذكر ابوزيد في كتاب المنطق، وهو عندي بخط عبدالسلام بن الحسين البصري وقرأ فيه علي أبي علي الفارسي...» (الصحاح، مرعشي، برگ ۱۵۰ الف)؛ «السيد رحمه الله: قرأت بخط [عبدالسلام] بن الحسين البصري رحمه الله...» (الصحاح، مرعشي، برگ ۲۵۸ الف)؛ (و احتمالاً) «س: ... عندي نسختان من الغريب المصنف مصححتان احدهما مقروء ... القسم الديميرتي وأبي علي ... والأخرى علي أبي طاهر...» (الصحاح، مرعشي، برگ ۲۶۰ الف).

نسخه‌های که در حواشی بر کتاب الامالی سيد مرتضی نام برده است: «قال س: قرأت في

۱. عماد الدين كاتب، خريدة القصر (قسم فارس)، ص ۶۷: «فاضل أوتي سعة في الرزق»

امالی الجبّان الاصبهانی^۱...» (الامالی کتابخانه اسکوریال، برگ ۱۳۵ ب)؛ «بخط مولانا السید دام ظلّه هاهنا علی الحاشیة: وجدتُ بخط القاضي ابي عبدالله محمد بن سلامة القضاعي رحمه الله...» (اسکوریال، ۲۰۱ الف)؛ «في نسخة من كتاب سيويه مقروءة على ابن اخته ابي الحسين...» (اسکوریال برگ ۸۵ ب؛ فیض الله افندی، برگ ۴۶)؛ «قال س: قرأتُ أنا بخط ابن جتّي...» (اسکوریال، برگ ۲۹۵ الف)، «وجدتُ بخط المرتضى رضي الله عنه في مجموع اكثره خط الرضي رضي الله عنه...» (اسکوریال، برگ ۳۰۶ الف)؛ «قرأتُ بخط ابن السكيت رحمه الله...» (اسکوریال، برگ ۶۰ ب)؛ «ذكر س: قرأتُ بخط عبدالسلام البصري رحمه الله...» (اسکوریال، برگ ۸۱ ب).

همچنین در حواشی نهج البلاغه دارد: «قرأتُ بخط ابي علي مسكويه...» (نهج البلاغه علی بن ابی سعد، مرعشی ۱۳۳۰۱، برگ ۹ الف).

ابوالرضا نسخه‌ای از کتاب الحماسة از ادیب برجسته نیشابوری ابوالفضل میکالی در اختیار داشته است (الحماسة ذات الحواشی، ج ۱، ص ۵۹) و همچنین نسخه‌ای دیگر از آن، قرائت شده بر ابوعلی مرزوقی، «كنتُ قرأتُ في النسخة المقروءة علي المرزوقي» (همان، ج ۴، ص ۱۸۸) دیده و استفاده کرده است. او نسخه‌ای از کتاب شهاب الاخبار محمد بن سلامة قضاعی (م ۴۵۴) در اختیار داشته، که بر آن خط مؤلف بوده است: «وعندي نسختها وعليها خطه» (ضوء الشهاب، ص ۷).

ابوالرضا راوندی نقش مهمی در انتقال و روایت برخی آثار سید رضی و سید مرتضی داشته است و نسخه‌های مهم از آثار این دو برادر (بالاخص کتاب نهج البلاغه و الامالی) در اختیار او بوده است. احمد بن ابی عبدالله بلکو آوی، شاگرد ایرانی علامه حلی، در جمادی الاول ۷۲۳ ق در اصفهان برای خودش از روی نسخه‌ای از نهج البلاغه به خط ابوالرضا راوندی کتابت کرده؛ و در پایان آن گزارش کرده نسخه نهج البلاغه ابوالرضا در سال ۵۱۱ ق (علی القاعده در بغداد) از روی نسخه به خط سید رضی کتابت شده است.^۲ نسخه ابوالرضا

۱. ظاهراً منظور ابومنصور محمد بن علی جبّان (زنده در ۴۱۶)، لغوی، ادیب و شاعر، اصل وی از ری بود و در اصفهان سکونت گزید. (صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۴، ص ۱۲۸-۱۲۹)

۲. اصل نسخه نهج البلاغه به خط ابن بلکو باقی نمانده است، اما چندین نسخه نهج البلاغه از دوره صفوی موجود

از کتاب الامالی سید مرتضی، اساس تعدادی از نسخه‌های کهن موجود است. نسخه شخصی عبدالرحیم ابن اخوه از کتاب امالی سید مرتضی (بوسیله هدیه یا خرید)، در اختیار و تملک ابوالرضا بوده است (رجوع شود: انجامه محمد بن اوس، کاتب نسخه امالی موجود در کتابخانه رئیس الکتاب).

۲. رساله الموجز الکافی فی علم العروض و القوافی از ابوالرضا راوندی

ابوالرضا راوندی رساله‌ای با عنوان الموجز الکافی فی علم العروض والقوافی داشته^۱ که متأسفانه تا الان اثری از آن به دست نیامده است.

در کتابخانه نورعثمانیه، مجموعه شماره ۴۱۰۵ دربردارنده دو اثر از ادیب امامی قرن ششم ساکن کاشان، جمال الدین علی بن مسعود بن محمود بن احمد بن فرخان معروف به ابوسعید ابن فرخان است.^۲ اثر اول کتاب الإبداع فی العروض است که ظاهراً هنوز منتشر نشده است.^۳ اثر دوم این مجموعه با عنوان الوافی فی القوافی، به کوشش دکتر عمر خلوف در سال ۱۴۳۱ ق بر اساس همین نسخه منحصر منتشر گردیده، و محقق در مقدمه آن به نحو شایسته نسخه را توصیف کرده است. نکته قابل توجه در این نسخه آنکه برگزیده‌ای از کتاب الموجز فی العروض ابوالرضا راوندی در آن نقل شده است. یکجا در چند برگ میانی دو کتاب ابن فرخان، بخشی از این رساله با عنوان: «هذه فوائد متفرقة في علم العروض منتخبة من كتاب الموجز في العروض من تصانيف السيد الإمام ضياء الدين فضل الله بن علي الحسيني رحمه الله عليه

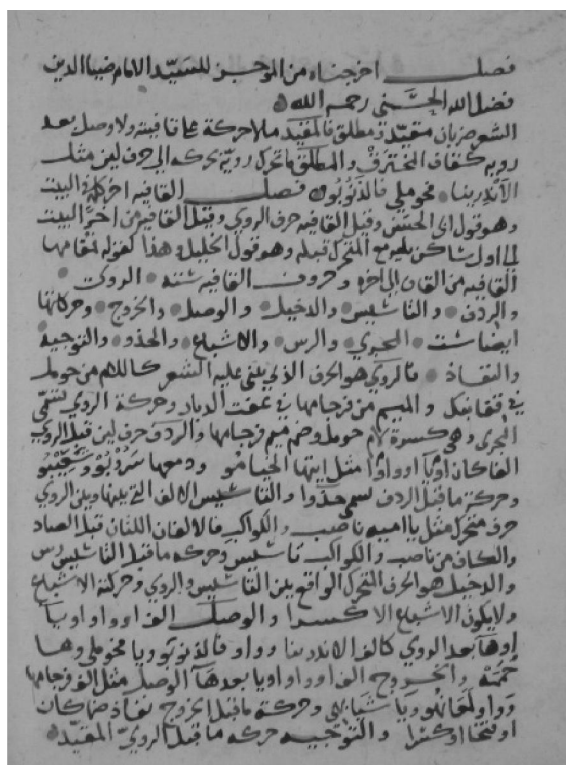
است که بر اساس آن کتابت شده‌اند و صورت یادداشت او را در پایان آورده‌اند (مانند مرعشی ش ۲۷۳ و ۴۱۶۱؛ آستان قدس ۱۲۸۶۴).

۱. منتجب الدین رازی، فهرست، ص ۱۴۴

۲. درباره او نک: مقدمه تحقیق عمر خلوف بر کتاب الوافی فی القوافی، ص ۱۱-۲۷؛ احمد خامه یار، «در شناخت مؤلف کتاب المستوفی فی النحو»، کتاب شیعه شماره ۱۳-۱۴، ص ۳۱۶-۳۲۲. اثر دیگر او کتاب المستوفی فی النحو به کوشش دکتر محمد بدوی المخبون در سال ۱۴۰۷ ق منتشر شده است. درباره این کتاب اخیر رجوع شود: پایان نامه «الاصول النحویة عند الفرخان فی کتابه المستوفی فی النحو»، محمد عطا ابوفنون، جامعه مودة، ۲۰۰۴ م

۳. دکتر عبدالرووف بابکر السید، برای نخستین بار به این نسخه اشاره کرده است. مقاله‌ای از او در معرفی این کتاب با عنوان «العروض العربی و الفارسی دراسة مقارنة فی مخطوطة الإبداع لابن الفرخان» منتشر شده است.

...» (برگ ۹۵ تا ۹۹)، و همچنین در برگ پایان نسخه با عنوان: «فصل أخرجه من الموجز للسيد الامام ضياء الدين فضل الله الحسيني رحمه الله ...» (برگ ۱۲۷) آمده است. برای ابوالرضا اثری به نام نظم العروض للقلب المروض نام برده شده، که باقی نمانده است.^۱ ظاهراً این اثر هم در علم عروض بوده است.

تصویر (۶): برگزیده‌ای از رساله الموجز فی العروض ابوالرضا راوندی (کتابخانه نورعثمانیه ۴۱۰۵)

۱. منتجب الدین رازی، فهرست، ص ۱۴۳. بند آغازین این رساله در پایان نسخه‌ای از کتاب کشف المشكلات الباقولی (کتابخانه مراد ملا استانبول، ش ۳۰۲) نقل شده است. همچنین شرحی بر کتابی در طب در کتابخانه مجلس به شماره ۵۱۴ س موجود است که در آغاز آن، همان بند وجود دارد (فهرست کتابخانه سنه، ج ۱ ص ۳۰۲)؛ در فهرست نسبت او به خطا «فضل الله بن علی التتجای الوندی» آمده که صحیح آن «... الحسنی الراوندی» است.

۳. حواشی ابوالرضا بر کتاب شرح اللمع از باقولی اصفهانی

ابوالحسن علی بن حسین باقولی (م ۵۴۳)، مفسر و نحوی اهل اصفهان که آثار متنوعی در تفسیر ادبی قرآن و نحو تألیف کرده است. کتاب مشهور او کشف المشکلات و ایضاح المعضلات،^۱ شاهدی روشن بر تبحر او در کاربرد دانش نحو برای تحلیل نحوی قراءات است. می دانیم ابوالرضا در نیمه اول قرن ششم سفرهای متعددی از کاشان به اصفهان داشته است و لذا می توانسته از نزدیک با باقولی و آثار و تالیفات او آشنا باشد.

الباقولی شرحی بر کتاب اللمع ابن جنی تألیف کرده، که چند نسخه از آن باقی مانده است. نسخه ای از این کتاب در کتابخانه لاله لی استانبول به شماره ۲۴۲۵ نگهداری می شود که توسط شخصی به نام ابوالمفاخر اسعد بن ابی القاسم حمد بازرعه زبیری در ماه شوال سال ۶۶۷ ق کتابت شده؛ و مشحون از تعلیقات و حواشی متعدد است.

تعدادی از حواشی نسخه با عبارت «قال السيد الامام قدس الله روحه» (برگ ۵ ب، ۷ الف، ۹ ب، ۱۳ ب، ۱۵ الف، ۱۶ ب، ۱۷ ب، ۲۲ الف، ۲۸ الف و ...)، و حداقل در دو مورد با تعبیر «قال السيد الامام ضياء الدين رحمه الله...» (برگ ۹۶ الف) آمده است که می توان به احتمالاً بالا این حواشی را از ابوالرضا راوندی دانست. البته در یک مورد «قال السيد عزالدین حجة الاسلام نورالله ضریحه...» (برگ ۲ الف) آمده که چه بسا در این حاشیه اشاره به عزالدین ابوالحسن فرزند ابوالرضا است.

۱. جالب است بدانیم دو نسخه موجود کهن و مهم از این کتاب توسط دو کتاب فاضل و عالم شیعی اهل قم و کاشان کتابت شده اند. نسخه ای از آن در کتابخانه مراد ملا استانبول به شماره ۳۰۲ نگهداری می شود که کاتب آن محمد بن ابی نصر القمی طبیب و ادیب امامی، که از شاگردان و دوست ابوالرضا راوندی بوده، و از کتابت آن در ۱۵ شعبان ۵۸۲ ق فراغت حاصل کرده است. نسخه ای دیگر از آن، ضمن یک مجموعه در دانشگاه تهران (ش ۵۴۷۰) به خط محمد بن حسن بن محمد حافظ رهقی، موجود است. در این مجموعه نسخه ای از کتاب الاستدراک باقولی هم وجود دارد. کاتب این مجموعه اصالتاً اهل «رهق» (ظاهراً همان «رحق» امروزی از توابع کاشان) بوده است. در همین مجموعه نسخه ای از کتاب تلخیص البیان سید رضی موجود است، که رهقی در جمادی الاخر ۵۶۴ ق در شهر کاشان آن را با نسخه ای به خط ابوالرضا راوندی مقابله کرده است (فهرست نسخه های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۱۷).

سخن آخر

آنچه در این نوشتار گذشت و بعلاوه بررسی نسخه‌های موجود کتاب نهج البلاغه، الامالی سید مرتضی، و کتاب الصحاح که ریشه در نسخه‌های ابوالرضا راوندی دارند، نشان می‌دهد او عالمی بوده که بخشی از تلاش و کارنامه علمی اش صرف روایت، تصحیح و انتقال برخی میراث‌های مهم گذشته شده است. ابوالرضا در طول حیات خود با استفاده از نسخه‌های اصیل و معتبر این کتاب‌ها را تصحیح نموده، و بعلاوه حواشی و یادداشت‌های عالمانه او بر آن آثار، بر ارزش نسخه‌های او می‌افزوده؛ و از همین رو می‌بینیم نسخه‌های او از این کتاب‌ها، اساس کتابت تعدادی از نسخه‌های کتابت شده بعدی در مناطق شیعه نشین مرکزی جبال گردیده است.

نگارنده با اعتراف به بضاعت علمی اندک خود، تلاش نمود اهمیت نسخه‌های خطی و اجازات در روشن کردن جایگاه ابوالرضا راوندی در انتقال و روایت تعدادی از کتب لغت و ادب عربی را نشان دهد. از پژوهشگران و خوانندگان محترم درخواست دارد ایرادات، اشتباهات و نکات تکمیلی درباره این نوشتار را تذکر بفرمایند.

منابع

۱. ابن‌خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالفکر
۲. ابن‌فرخان، علی بن مسعود، الوافی فی القوافی، تحقیق عمر خلوف، ابوظبی، هیئة ابوظبی للثقافة والتراث، دارالکتب الوطنیه، ۱۴۳۱
۳. ابن‌فوطی، مجمع الآداب فی معجم الألقاب، تحقیق محمد الکاظم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۵
۴. ابن‌مستوفی، مبارک بن احمد، تاریخ اربیل، تحقیق سامی بن خماس الصقار، بغداد

٥. ابن نقطه، محمد بن عبدالغنى، تكملة الاكمال، تحقيق عبدالقيوم عبد رب النبى، مكة مكرمه، جامعة ام القرى، ١٤١٠
٦. ابوالرجا قمى، ذيل نفثة المصدر، تصحيح حسين مدرسى طباطبائى، تهران، كتابخانه مجلس شوراى اسلامى، ١٣٨٩
٧. ابوالرضا راوندى، فضل الله بن على، الحماسة ذات الحواشى، نجف، مؤسسة آل البيت لاحياء التراث، ١٤٣٠ ق
٨. همو، ضوء الشهاب، تحقيق حسن قاسمى، تهران، ١٣٩٧
٩. افندى، ميرزا عبدالله، رياض العلماء، قم، مكتبة آية الله مرعشى
١٠. آقابزرگ طهرانى، طبقات اعلام الشيعة، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٣٠
١١. باخزرى، على بن حسن، دمية القصر و عصرة أهل العصر، تحقيق محمد التونجى، بيروت، دارالجيل، ١٤١٤
١٢. ذهبى، محمد بن احمد، سير اعلام النبلاء، بيروت، مؤسسة الرسالة
١٣. راوندى، محمد بن على بن سليمان، راحة الصدور و آية السرور، تصحيح محمد اقبال
١٤. سزگين، فؤاد، تاريخ التراث العربى، قم، مكتبة آية الله المرعشى، ١٤١٢ ق
١٥. سلامى، محمد بن ناصر، التبيه على الفاظ ... فى كتاب الغريبين، تحقيق حسين بن عبدالعزيز باناجه، رياض، داركنوز اشبيليا، ١٤٢٩
١٦. سمعانى، عبدالكريم بن محمد، الانساب، تحقيق عبدالرحمن معلمى، حيدرآباد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، ١٣٨٢ ق
١٧. صفدى، خليل بن ابيك، الوافى بالوفيات، تحقيق احمد الارناووط و تركى مصطفى، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٢٠
١٨. طباطبائى، عبدالعزيز، فى رحاب نهج البلاغه (٥): نهج البلاغه عبر القرون، تراثنا ربيع الاخر-رمضان ١٤١٤ ق، العدد ٣٥-٣٦

۱۹. عسیلان، عبدالله عبدالرحیم، حماسة ابي تمام و شروحه: دراسة و تحليل، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه
۲۰. عماد الدین کاتب، محمد بن محمد، خریدة القصر و جریدة العصر، تحقیق محمد بهجة الاثری، المجمع العلمی العراقی
۲۱. همو، خریدة القصر و جریدة العصر: فی ذکر فضلاء اهل فارس، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۸
۲۲. فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل، المنتخب من السیاق لتاریخ نيسابور، تحقیق محمد کاظم المحمودی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱
۲۳. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۲
۲۴. قزوینی رازی، عبدالجلیل، نقض، تحقیق جلال الدین محدث، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸
۲۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار (اجازات)، تهران، المكتبة الإسلامية، ۱۳۷۴
۲۶. مرعشی، شهاب الدین، لمعة النور و الضیاء فی ترجمة السيد ابي الرضا
۲۷. منتجب الدین رازی، فهرست أسماء علماء الشيعة ومصنفيهم، تحقیق عبدالعزیز طباطبائی، ۱۴۰۴
۲۸. یاقوت حموی، معجم الادباء، تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۳
۲۹. همو، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ۱۳۹۷ ق

